

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Katedra studií občanské společnosti

**Koncept občanství u Václava Havla a jeho odkaz pro výchovu
k občanství**

Diplomová práce

Bc. Eva Sadílková

Vedoucí práce: Mgr. Dana Moree, Dr.

Praha 2016

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a s použitím pramenů a literatury řádně citovaných a uvedených v seznamu literatury. Práci jsem nevyužila k získání jiného nebo stejného titulu. Souhlasím s tím, že tato diplomová práce může být zveřejněna v elektronické knihovně FHS UK a může být využita i jako studijní text.

V Praze dne 4. 5. 2016

.....
Eva Sadílková

Na tomto místě bych ráda srdečně poděkovala vedoucí mé práce Mgr. Daně Moree, Dr. za její otevřenost a přátelský přístup, podnětné připomínky a flexibilitu. Mé velké díky patří i Knihovně Václava Havla, zejména všem respondentům, díky nimž mohla tato práce vzniknout, děkuji i pražské střední škole, která mi umožnila spolupracovat s jejími studenty. Nesmírně si pak vážím podpory mého okolí, zejména maminky, s. Honzy, Haničky, Radima a svých životních mentorů Verči a Radka.

OBSAH

1. ÚVOD	11
2. TEORETICKÁ ČÁST	13
2.1 AKTIVNÍ OBČANSTVÍ.....	13
2.1.1 <i>Individuální a kolektivní rozměr občanství</i>	14
2.1.2 <i>Povaha občanství a sféry jeho působnosti</i>	15
2.1.3 <i>Rysy aktivního občanství</i>	16
2.1.4 <i>Potenciál aktivního občanství – role vzdělávání</i>	21
2.2 TOTALITARISMUS	22
2.2.1 <i>Definice</i>	22
2.2.2 <i>Totalitarismus a komunistický systém</i>	24
2.3 AKTIVNÍ OBČANSTVÍ A TOTALITARISMUS V ČSSR.....	25
2.3.1 <i>Kde: ČSSR (1960-1989)</i>	26
2.3.2 <i>Co a Jak: Postoje a aktivní jednání</i>	26
2.3.3 <i>Kdy a Proč: Konkrétní příčiny a motivace projevů aktivního občanství</i>	28
2.3.4 <i>Kdo: Sociální skupiny formující opoziční hnutí</i>	31
2.4 SYNTÉZA.....	36
3. EMPIRICKÁ ČÁST	38
3.1 DESIGN KVALITATIVNÍHO VÝZKUMU	38
3.2 VÝZKUMNÉ OTÁZKY	39
3.3 ETIKA VÝZKUMU	39
3.4 MOC BEZMOCNÝCH – ANALÝZA DOKUMENTU	40
3.4.1 <i>Metodologie</i>	40
3.4.2 <i>Průběh výzkumu a vzorek</i>	40
3.4.3 <i>Zpracování dat</i>	40
3.4.4 <i>Interpretace dosažených výsledků</i>	41
3.5 KNIHOVNA VÁCLAVA HAVLA – HLOUBKOVÉ ROZHOVORY	47
3.5.1 <i>Metodologie</i>	47
3.5.2 <i>Průběh výzkumu a vzorek</i>	48
3.5.3 <i>Zpracování dat</i>	48
3.5.4 <i>Interpretace dosažených výsledků</i>	49
3.6 STUDENTI – DOTAZNÍKOVÉ ŠETŘENÍ A FOCUS GROUP.....	82

3.6.1	<i>Metodologie</i>	82
3.6.2	<i>Průběh výzkumu a vzorek</i>	83
3.6.3	<i>Zpracování dat</i>	85
3.6.4	<i>Interpretace dosažených výsledků</i>	85
4.	DISKUZE – DOPORUČENÍ	93
4.1	MOŽNOSTI PRO MLADÉ LIDI – CO BY KNVH MOHLA DĚLAT	93
5.	DISKUZE – VÝSLEDKY VÝZKUMU	96
5.1	OBRAZY AKTIVNÍHO OBČANSTVÍ V HAVLOVÝCH TEXTECH	96
5.2	PŘEDÁVÁNÍ ODKAZU VÁCLAVA HAVLA K AKTIVNÍMU OBČANSTVÍ V KNIHOVNĚ VÁCLAVA HAVLA	98
5.3	CO ZNAMENÁ AKTIVNÍ OBČANSTVÍ PRO ZAMĚSTNANCE KNIHOVNY VÁCLAVA HAVLA 100	
5.4	VNÍMÁNÍ ODKAZU VÁCLAVA HAVLA ZAMĚSTNANCI KNIHOVNY VÁCLAVA HAVLA 102	
5.5	CO ZNAMENÁ AKTIVNÍ OBČANSTVÍ PRO ÚČASTNÍKY VÝCHOVNĚ-VZDĚLÁVACÍCH PROGRAMŮ KNVH	104
5.6	SHRNUTÍ	106
6.	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	108
7.	PŘÍLOHY	116
7.1	SEZNAM PŘÍLOH	116
7.1.1	<i>Příloha č. 1: Otázky pro polostrukturovaný rozhovor</i>	117
7.1.2	<i>Příloha č. 2: Dotazník mapující koncept aktivního občanství u studentů</i>	118
7.1.3	<i>Příloha č. 3: Životopis Václava Havla</i>	120

Abstrakt

Diplomová práce se věnuje konceptu aktivního občanství v pojetí Václava Havla a zaměřuje se na možnosti využití odkazu této významné osobnosti novodobých českých dějin v oblasti výchovy mládeže. Teoretická část práce mapuje koncepty aktivního občanství a totalitarismu, které následně propojuje na příkladu období komunistického Československa. Empirická část práce pomocí kvalitativních metod analyzuje vnímání pojmu aktivní občanství a Havlova odkazu u studentů a pracovníků Knihovny Václava Havla a také analyzuje rozvíjení občanských postojů v rámci programů Knihovny Václava Havla zaměřených na výchovu k občanství. Metodou analýzy dokumentů pak práce zpracovává esej Moc bezmocných prezentovanou v Knihovně Václava Havla jako jeden ze stěžejních Havlových textů coby podklad pro výchovu k občanství.

Klíčová slova

Občanství, aktivní občanství, totalitarismus, komunismus, Václav Havel, odkaz Václava Havla, Knihovna Václava Havla, Moc bezmocných

Abstract

This thesis examines the concept of active citizenship in conception of Vaclav Havel. It further focuses on the possibilities of the legacy of such distinguished personality of modern history in the area of youth education. The theoretical part of the thesis describes the concepts of active citizenship and totalitarianism, and connects them to the example of communist era in Czechoslovakia. Using qualitative research methods, the empirical section of the thesis analyzes the perception of the concept of active citizenship and how Havel's legacy is perceived by students and the employees of Vaclav Havel Library. The analysis also deals with development of civic approach within the scope of Vaclav Havel Library efforts aiming at citizenship education. Using the method of document analysis, the thesis also deals with Havel's essay The Power of the Powerless, which is by Vaclav Havel Library presented as one of his key works serving as a basis for citizenship education.

Key words

Citizenship, Active Citizenship, Totalitarianism, Communism, Vaclav Havel, Legacy of Vaclav Havel, Vaclav Havel Library, The Power of the Powerless

1. ÚVOD

V předkládané diplomové práci mě zajímá koncept občanství u Václava Havla, jak na myšlenkové, tak na konativní úrovni. Zajímá mě proto, že Václav Havel je relativně známou osobností, jež se výrazně zasloužila o náš stát, o rozvoj světové demokracie a spolu se svým odkazem tvoří již součást (naší) historie. Havlovy myšlenkové pochody i vývoj, jeho specifické návody na to, jak obstát, proto považuji za určitý „benchmark“ aktivního občanství (nakolik to může znít troufale). Předkládaná práce tak mimo jiné hledá odpověď na otázku, na jakých principech spočívá Havlův koncept občanství, to jest i jeho odkaz.

Pro zasazení zkoumaného tématu do kontextu jsem se širěji zaměřila na koncept aktivního občanství, jenž představuje nezbytný předpoklad pro udržování a posilování demokracie. Zaměřuji se tak na aktivní občanství v současném demokratickém politickém systému, ve kterém přetrvává odkaz Václava Havla a také na aktivní občanství v systému totalitním, ve kterém Václav Havel aktivně působil. V teoretické části, která tímto předkládá definiční nástin kontextu aktivního občanství a pojmu a období totalitarismu, hledám posléze průnik obou pojmů v otázce, zda je možné být aktivním občanem v totalitním státě. Tento teoretický rámec mi posloužil ke zviditelnění pojmu aktivního občanství v totalitním Československu a v díle Václava Havla.

Empirická část práce nabízí přehled a popis metod užitých pro sběr dat, jakož i analýzu a interpretaci dat. V jejím začátku předkládám analýzu toho, jak ve svém díle definuje koncept aktivního občanství Václav Havel, tedy jak konkrétně byla v díle Václava Havla a v období totalitního režimu v ČSSR naplňovaná podstata aktivního občanství. Dále se zaměřuji na Knihovnu Václava Havla, instituci, která od roku 2004 spravuje odkaz Václava Havla. Mimo široký záběr aktivit pořádá i výchovně-vzdělávací programy pro základní a střední školy. V empirické části mě proto dále zajímá, jakými způsoby Knihovna Václava Havla šíří mezi žáky a studenty spolu s Havlovým odkazem i aktivní občanství, co pojem pro účastníky těchto programů znamená, jakými dalšími způsoby podporuje Knihovna Václava Havla aktivní občanství ve společnosti a samozřejmě i co představuje pojem aktivní občanství pro samotné zaměstnance.

Závěrečná kapitola přináší průnik teoretických konceptů a empirických dat s cílem zodpovědět výzkumné otázky a zviditelnit pojem aktivního občanství a jeho přínosy, jakož i osobnost a odkaz Václava Havla k těmto.

Literatura k tématu je primárně anglofonního charakteru a týká se zejména konceptu aktivního občanství v demokratickém uspořádání. Propojení aktivního občanství, konkrétně jeho lidských předpokladů s obdobím totality, se ve své práci věnuje Juliána Bindášová (Bindášová, 2013), propojení konceptu aktivního občanství přímo s osobností Václava Havla jsem v žádném výzkumu nedohledala¹.

Předkládaná diplomová práce je svým rozsahem delší, než je požadovaná norma. Je tomu tak proto, že kombinace výzkumného designu, která zahrnuje užití čtyř výzkumných metod a jejich následnou analýzu, si vyžádala více prostoru.

Poznámka autorky:

Poukázat na Havlovo občanské působení v totalitním státě v rámci diskuze o demokratickém občanství mi přijde důležité pro možnost srovnání. Totalita představuje pro aktivní občanství extrémní podmínky, pole jeho působnosti je omezeno na minimum a systém se jej snaží potlačit zcela. Přesto se u nás projevy občanského angažování objevovaly. Havlův odkaz k otázce aktivního občanství, které u něj zprvu plnilo funkci obranné protireakce na útlak režimem, je proto aplikovatelný i v dnešní demokratické společnosti. Havel je zhmotněním aktivního občanství, jeho osobní příklad, jeho odkaz k této otázce i to, že je dobře znám, tak může sloužit jako jeden z návodů, jak jednoduše proniknout do tématu aktivního občanství i procesu stání se aktivním občanem (zejména ve spojitosti s tím, že Havlovi a jemu podobně smýšlejícím se povedlo ustavit svobodný systém, ve kterém nyní žijeme, tento byl draze vykopen a rozhodně jej nelze brát jako samozřejmost).

Toto a podstatné vědění o naší nedávné historii bychom měli mít stále na zřeteli a předávat je dál, neboť bez přičinění jeho občanů je i nejdemokratičtější systém dosti vratký.

¹ Až na knihu *Perzekuce Václava Havla. Dopisy a dokumenty z let 1968–1989* (Hron, 2015), která mapuje občanský aktivismus Václava Havla skrze nejrůznější (ve většině jeho) texty a dokumenty.

2. TEORETICKÁ ČÁST

Ústředními tématy teoretické části jsou pojmy *aktivní občanství* a *totalitarismus*, pojmy které jsou často spojovány i s osobností Václava Havla. Aktivní občanství jako koncept, který Havel zosobňoval, žil a ke kterému vybízel a totalitarismus jako politický systém, ve kterém strávil více než polovinu svého života, který jej určitým způsobem zformoval a se kterým konkrétními způsoby zacházel. Cílem této kapitoly je proto snaha termíny podrobněji představit a následně je propojit tak, aby vytvořily kontextuální, pojmově-historický rámec pro analytickou a interpretační část – pro zodpovězení výzkumných otázek.

2.1 Aktivní občanství

Aktivní občanství je v České republice zavedený pojem. Je běžně užíván, ale přesto je nasnadě otázka: je srozumitelný? Pokud bychom se zeptali našeho okolí, co konkrétně pro něj znamená pojem aktivní občanství, získali bychom spíše než jednu shodnou odpověď několik různých názorů, přístupů, myšlenek, a to nejen proto, že jej každý vnímá různými obsahy. Tato obsahová pestrost však nemusí být na škodu, proto se na ni ve své diplomové práci zaměřím blíže.

Samotný koncept občanství postrádá jednotící definici, setkáme se spíše s rozmanitostí v přístupu jeho definování. Turner mluví o různých formách občanství (Turner, 1990), Lyons o tom, že vzhledem k rozsáhlé literatuře daného konceptu se definice stává poměrně širokou, počínaje legislativní definicí, konče zahrnutím méně formálních aspektů souvisejících s tématy jako jsou etnický původ, socioekonomický status, pohlaví, účast na společenském dění nebo na politickém rozhodování. (Lyons, 2014) Sztompka dokonce hovoří o občanské kultuře², nepostradatelné pro participaci na demokratické politice. (Sztompka, 1993)

Různorodost se promítá i do názvosloví, pomocí něhož lze aktivně uplatňované občanství definovat, např. pomocí termínů aktivní občanství, participativní občanství, občanská participace, občanská angažovanost³, občanská kultura apod. V práci se budu držet termínu aktivní občanství.

² Např. politický aktivismus, připravenost podílet se, starost o veřejné záležitosti, respekt k protivníkům apod.

³ Citizen engagement; Pojmům občanská angažovanost a politická participace se ve své diplomové práci věnuje Kateřina Singerová. (Singerová, 2014)

2.1.1 Individuální a kolektivní rozměr občanství

Začneme-li v základu konceptu, v kontextu *legislativní definice* vyjadřuje občanství primárně status člověka – člověk se stává občanem, čímž vzniká příslušnost a vazba k danému státu. Tento individuální rozměr vztahu občan – stát s sebou nese garanci práv, svobod a bezpečí potřebných pro dosahování individuálních zájmů občana (Kopecký, 2011), stejně jako nezbytné povinnosti vůči státu, které stát po občanech vyžaduje na oplátku za zmiňovanou garanci. (Ústavní zákon 2/1993, článek 4) Postoupíme-li v definování dále, kolektivní rozměr občanství pak představuje střetávání občanů uvnitř daného státu usilujíc o kolektivní cíle, pro které instituce občanství vytváří podmínky. (Kopecký, 2011) Turner toto nazývá ustavováním společenských komunit. (Turner, 1990)

Občanství tak mimo status znamená i příležitost k jednání a spolupráci s ostatními občany. (Kopecký, 2011)

Vybraní autoři (Hyun, 2007, Kymlicka, 2002, Lyons, 2014) potvrzují, že v koncepci občanství se spojují dvě zásadní proměnné, právní status občana, tedy vnímání práv a povinností, a chování spojené s tímto vnímáním. Ke konceptu občanství tedy přistupují jako ke vztahu státu a jeho občanů a jejich veřejné činnosti. Hyun tak např. definuje občanství jako „*stav, kdy určitý stát (nebo politické společenství jemu podobné) vybavuje své členy (občany) právy a povinnostmi, uvědoměním a aktivitami.*“ (Hyun, 2007: 126) Konkrétně si to lze představit na McLaughlinově definici „minimální“ a „maximální“ koncepcie občanství. Pro minimalisty znamená občanství pouze pasivní respektování zákonů, kdežto občané naplňující maximální koncepci naopak uplatňují svá politická práva a usilují o širokou participaci na dění ve společnosti. (Kymlicka, 2002) Hyun pak hovoří o druhé proměnné přímo jako o uvědomování si vlastní identity skrze participaci na správě daného společenství. (Hyun, 2007)

Legislativa demokratického státu vytváří prostor pro aktivní občanství tím, že vymezuje rámec, ve kterém se občané mohou svobodně pohybovat, využívat a uplatňovat svá práva a naplňovat svou identitu skrze participaci na správě veřejných záležitostí (např. zaměřením se na řešení aktuálních problémů, nebo ochranou hodnot demokratické společnosti). Nejdůležitějším rysem občanství podle Lyonse je proto schopnost jedinců jednat samostatně nebo kolektivně. (Lyons, 2014)

Isin současně zdůrazňuje, že v posledních dekáдах se důraz přesouvá z hlediska občanství jako právního statusu k procesu utváření plnohodnotného občana. Mnoho

odborníků proto začalo rozlišovat *formální občanství* a *bytočné občanství*⁴ a považují druhé jmenované za možnost existence prvně jmenovaného. Tato proměna reaguje na širokou transformaci spojenou s globálními pohyby a toky kapitálu, pracovních sil a osob. (Isin, 2008)

Právě uvědomění si potenciálu občanství, o kterém mluví Hyun, zakládá podle Kopeckého jeho aktivní formu doprovázenou osvojením si občanských kompetencí, ochotou angažovat se či převzetím odpovědnosti za své jednání. (Kopecký, 2011) Aktivní občan si uvědomuje svou odpovědnost vůči komunitě nejen na lokální úrovni a svým aktivním přístupem tak přispívá k rozvoji občanské společnosti a k posilování demokracie. Kučerová v souvislosti s tím poukazuje na povědomí aktivního občana o provázanosti vztahů na všech úrovních. (Kučerová, 2010)

2.1.2 Povaha občanství a sféry jeho působnosti

V návaznosti na již diskutované zpřesním definování aktivního občanství pomocí poznatků z Turnerovy studie. (Turner, 1990) Turner porovnal historii občanství pěti zemí⁵ a na základě toho identifikoval a propojil následující dvě proměnné – povahu občanství (*aktivní občanství* je vyvíjeno zdola, skrze občanské instituce, *pasivní občanství* je ustaveno shora, státem) a vztah veřejné a soukromé sféry v rámci občanské společnosti. Kombinací těchto dvou proměnných vznikla historicky dynamická koncepce zahrnující čtyři typy demokratických politik coby společenského kontextu pro realizaci občanských práv. (Turner, 1990: 189)

Schéma 1: Turnerovo pojetí občanství (Turner, 1990: 200)⁶

	Zdola	Shora
Veřejná sféra	<i>revoluční občanství</i> (francouzská tradice)	<i>pasivní demokracie</i> (britská tradice)
Soukromá sféra	<i>liberální pluralismus</i> (americká tradice)	<i>plebiscitární autoritářský režim</i> (německý fašismus)

Podle Turnera má každá teorie občanství také předložit teorii státu. *Revoluční občanství* představuje zdola pocházející požadavky občanů probíhající ve veřejné sféře.

⁴ Substantive citizenship

⁵ Německa, Francie, Holandska, Anglie a USA.

⁶ Přeloženo podle Rakušanová a Řeháková, 2006.

Turner upozorňuje, že revoluční boje za demokratická práva často končí formou veřejného teroru. I v *liberálním pluralismu* se zájmové skupiny k boji za lidská práva aktivizují zdola. Soukromá sféra zaručuje jednotlivcům právo na vyjádření různých názorů. V druhém případě, tedy v zemích, kde jsou občanská práva přiřazována svrchu, jsou občané pouhou figurkou spíše než aktivními žadateli nároků na společnosti prostřednictvím státu. *Pasivní demokracie* uznává legitimní funkci zastupitelských orgánů, soudů a státního systému sociálního zabezpečení, postrádá však zavedenou tradici boje za občanská práva. Občanství tak v této formě spíše než souborem praktik nárokových účastí občanů, zůstává strategií pro regulaci a institucionalizaci třídních konfliktů s veřejnými nebo vládními agenturami. V *autoritářských politických systémech* spravuje veřejný prostor stát. Ten zve pravidelně občany k volbě vůdce, zvolený vůdce se však posléze svým voličům už nezodpovídá. Soukromý život se tak jeví jako útočiště před státní regulací a svévolí orgánů. (Turner, 1990)

Turner tímto do diskuze zavádí dvě podstatné charakteristiky – *povahu občanství a sféry jeho působnosti*. Pro aktivní občanství je určující aktivita samotných občanů (aktivity zdola), kteří jednají nezávisle na státu (v zákonném rámci). Buď v soukromé sféře, což je typické zejména pro USA, kde hojně fungují tzv. sítě občanského zapojení, tj. například sousedské komunity či náboženské skupiny (více viz Putnam, 1995), nebo ve sféře veřejné, což je příznačné např. pro Českou republiku (lidé mají spíše tendence jednat ve prospěch neziskových institucí nebo se v nich sdružovat). Podobnou optikou vidí sféry občanské působnosti Kymlicka, který uvažuje soukromé sdružování zahrnující lidi podobného smýšlení s cílem sledovat svou určitou koncepci dobra a skupiny jako jsou NNO a sociální hnutí, které sledují veřejný zájem a účastní se veřejné debaty s cílem poukazovat na společenské problémy a zasahovat do veřejného mínění. (Kymlicka, 2002)

2.1.3 Rysy aktivního občanství

2.1.3.1 Občanská participace

Nyní se blíže zaměřím na jeden z podstatných rysů aktivního občanství a jednu z důležitých funkcí občanské společnosti, kterou je občanská participace. Tocqueville chápe participaci v hlubším smyslu jako ochotu občanů účastnit se plně kontroly nad svým životem a také jako výraz občanskosti, zásadní podstaty politické kultury. (Tocqueville, 2000) V podobných obrysech ji definuje i Faulks, pro něhož participace představuje aktivní účast jednotlivců a skupin v procesech vládnutí, které ovlivňují jejich život.

(Faulks, 2000 in Rakušanová, Řeháková, 2006) Žádoucí jsou proto spíše politicky kompetentní občané (na rozdíl od politicky aktivních občanů), protože ti věří, že v případě potřeby mohou svou aktivitou ovlivňovat politický proces. (Almond, Verba, 1963 in Vlachová, Lebeda, 2006)

Širší kontext participace zahrnuje nejen naplňování formálních práv a svobod (např. uplatnění volebního práva), ale i ochotu využívat další z nabízených forem participace, jak zmiňovanou formu *politické participace* (umožňující členství v politických stranách a hnutích), tak formu *občanské participace* (např. členství v neziskových organizacích). Je potřeba zdůraznit, že „*jedním ze základních předpokladů demokracie je rovná možnost participace, tedy morální, nikoli právní povinnost podílet se na správě věcí veřejných.*“ (Rakušanová, Řeháková, 2006: 11-12 a 36) Taková participace by měla být nenásilná a tolerantní, uznávající lidská práva a právní normy. (Hloušková, Pol, 2006)

Občané hrají v demokratickém politickém systému dvojí roli, jsou jak účastníky, tak objekty systému vládnutí, což je nutí obě role vyvažovat. (Vlachová, Lebeda, 2006) Ve společnosti by tak měla převažovat umírněná míra participace ve své četnosti a formách, nadměrná participace je naopak riziková – příliš mnoho a příliš málo participace může být stejným ohrožením jemné rovnováhy systému. (Almond, Verba, 1963 in Vlachová, Lebeda, 2006)

Dotkli jsme se tímto rizik, které s sebou participace nese vůči politickému systému, ve kterém je uplatňována, ale důležité je upozornit, že tato rizika nese participace i vůči svým vykonavatelům. Jedním z nich je tak například potenciální ochromení širokým spektrem možností participace, které nabízí 21. století. To lze překlenout například tím, že se občan začne zajímat o dění na lokální úrovni, protože procesy aktivní participace „*slouží k vytvoření demokratičtější atmosféry tam, kde se člověk cítí doma.*“ (Kučerová, 2010: 7)

2.1.3.2 Občanské kompetence

Jaké kompetence by si měl občan osvojit a proč? Kopecký chápe oblast občanských kompetencí jako kvalifikovanost – schopnost přijímat odpovědnost za sebe i za druhé. Neexistuje univerzálně přijímané a používané vymezení občanských kompetencí, místo toho se ve vědeckém i politickém diskurzu setkáváme s množstvím pokusů vymezit předpoklady právě aktivního občanství. (Kopecký, 2011) Jansen, Chioncel a Dekkers (2006 in Kopecký, 2011) hovoří o kompetencích aktivního občana jako o kompetencích participativních, morálních, biografických a kritických. Široké a podrobně rozpracované

pojetí občanských kompetencí nabízí Veldhuis (2002 in Kopecký, 2011), rozděluje je podle základních sfér společenského života, v nichž dnešní občan potřebuje disponovat určitou „gramotností“. Konkrétně se jedná o sféry politickou, sociální, kulturní a ekonomickou. Rozvoj kompetencí prostřednictvím občanského vzdělávání, ale i zkušeností „*spočívá ve schopnosti porozumět politickému a společenskému dění a umět na něj reagovat (tzn. aktivní občanství). Vedle informací (resp. znalostí) má tak aktivní občanství složku dovedností a postojů.*“ (Kopecký, 2011: 12) Obecněji i Sztompka uvádí, že podmínkou participace v moderní společnosti je zvládnutí komplexního souboru pravidel, norem, hodnot, zvyků, kodexů či matic. (Sztompka, 1993).

2.1.3.3 Hodnoty

V odstavci výše zmiňuji, že Sztompka vnímá hodnoty jako další z nástrojů toho, jak v občanské společnosti obstát a přispívat k jejímu fungování a rozvoji. Jak dále uvidíme, o kultivaci hodnot se v demokratických společnostech snaží i oblast vzdělávání a školství, hodnoty jsou tedy považovány za jeden z primárních stavebních prvků demokracie. Na tomto místě bych proto vedle občanských kompetencí ráda zmínila i ty z hodnot, o kterých se domnívám, že jsou pro uplatňování aktivního občanství jedny z klíčových.

2.1.3.3.1 Autenticita, občanský étos, občanské ctnosti

Bindášová se ve své diplomové práci věnovala fenoménu občanství v československém disentu a zajímalo ji, skrze jaké obsahy naplňovala pojem aktivního občanství tato sociální skupina. Z textů Patočky, Šimečky a Havla ustavila východiskem občanství v post-totalitním systému hodnotový systém a mravní koncept propojený v pojmu *autenticity*. Autenticita, jako základ občanství, představuje „péči o duši“ (Patočka), „cestu pravdy“ (Šimečka) či „život v pravdě“ (Havel). Je to neustálé úsilí o to být poctivý k sobě a ke světu, vždy a všude, být pravdivým, tj. mravním. (Bindášová, 2013)

Autentické občanství sestává podle Bindášové z pěti komponent: 1) neustálenost, nestálost, promýšlení a přehodnocování, 2) úsilí, 3) odpovědnost vůči tomu, co považujeme za hodnotné a správné, 4) ohled, starost a péče o druhé a o svět a 5) statečnost. Důležití jsou v tomto procesu stávání se autentickým i naše lidské vzory a naši blízcí, zejména jejich opora a možnost sdílení s nimi. Autentické občanství tak představuje usilování, odpovědnost a starost o druhé a svět. (Bindášová, 2013)

Do hodnotového základu občanství můžeme zahrnout i *občanský étos*, který v liberálních demokraciích označuje „*mravní řád či princip, který se vyznačuje občanským*

partnerstvím, tj. vzájemným uznáním občanů jako hodnotných, svobodných a suverénních jednotlivců a dodržováním obecných pravidel v každodenním střetávání jejich zájmů.“ (Dohnalová, Malina, 2006) I pro Wuthnowovo pojetí občanství je podstatný občanský étos, který naplňuje občanskými ctnostmi, ke kterým řadí občanskou odpovědnost, statečnost, toleranci, dobročinnost nebo soucit s druhými. (Wuthnow, 1991a in Skovajsa, 2010)

2.1.3.3.2 *Občanská slušnost*

Kymlicka upozornil na to, že jedním ze základních požadavků demokratického občanství by měla být *občanská slušnost*⁷, určitá uctivost a brání ohledu na druhé. Kymlickova „civility“ je dovednost interagovat s druhými lidmi, s lidmi, kteří nepatří do okruhu naší rodiny, přátel a známých, a konkrétně dovednost učit se s nimi jednat jako se sobě rovnými, pokud stejně tak přistupují i oni k nám. Tato ctnost napomáhá občanům nediskriminovat, učit se jednat s těmi, které neznají, kteří jsou pro ně v určitých specifických cizí, vůči kterým mají předsudky. Je nutné, aby si tuto ctnost osvojil každý občan, protože se s ní setkává všude ve společnosti, jak na politické úrovni, tak v každodenním životě. Od zdvořilosti se uctivost odlišuje v tom, že ji tvoří trvale platná pravidla rovnosti a tím tvoří pro občany základní liberální hodnoty. Tato hodnota rovněž vyžaduje, aby všichni občané, dokonce i ti apatičtí, projeví alespoň minimální slušnost a uctivost ve svém každodenním chování, což je předpoklad pro vytvoření a udržení spravedlivé společnosti. (Kymlicka, 2002)

Kymlicka spojuje občanství také se *spravedlností*, která by měla umožnit všem stát se aktivními občany, pokud se pro to sami rozhodnou (v této situaci by bylo třeba odstranit bariéry bránící participaci znevýhodněným skupinám, jakými jsou ženy, chudí, etnické menšiny atd.). Smysl pro spravedlnost, jak uvádí, zahrnuje povinnost předcházet nespravedlnosti vytvářením a udržováním spravedlivých institucí, na němž by měl mít podíl každý občan, který skrze takové jednání projevuje výše zmíněnou ctnost a veřejného ducha. *Veřejný duch* pak představuje dovednost analyzovat a reflektovat činnost veřejných představitelů a ochotu zapojit se do veřejné debaty o záležitostech veřejné politiky. V reprezentativních demokraciích je důležitou odpovědností občanů sledovat jednání autorit, občany volených reprezentantů, kteří vládou jejich jménem. (Kymlicka, 2002)

⁷ Civility

2.1.3.3.3 Důvěra

Důležité mi přijde zmínit se i o konceptu důvěry, protože důvěra v ideu, kterou následuji a v lidi, kteří mi pomáhají ji realizovat, je hybatelem dění – tak, jako tomu bylo například i v mnou dále projednávaném období reálného socialismu.

Ani tento koncept není lehké obsáhnout jedinou definicí. Pojem můžeme definovat na základě *vrstev v demokratické společnosti* (důvěra k rodině, sousedům, profesním skupinám, politickým institucím a demokratickému systému jako takovému), na *úrovni vztahů* na interpersonální důvěru (důvěru občanů ke spoluobčanům, známým, občanům EU atd.) a na institucionální důvěru (důvěru občanů vůči politickým institucím – vládě, parlamentu, prezidentovi, politickým stranám, armádě a občanským sdružením, jakými jsou např. církve, odbory a média atd.). Je to tedy jakýsi „základní kámen nebo pilíř zajišťující vnitřní soudržnost demokratické společnosti shora dolů (důvěra v instituce) a zdola nahoru (občanská společnost – generalizovaná důvěra v lidi mimo přátele, rodinu a sociální kontakty jednotlivce)“. (Rakušanová, Řeháková, 2006: 33)

Podle Putnama je hlavním zdrojem všeobecné důvěry dobrovolné sdružování (Putnam, 1993 in Rakušanová, Řeháková, 2006), proto země vykazující vyšší úroveň všeobecné důvěry se těší většímu zapojení lidí do občanských aktivit. (Marková, 2004) Participantů aktivní ve veřejné sféře jsou potom více zainteresováni na společenských strukturách a mají větší tendenci vyjadřovat interpersonální i institucionální důvěru. Stolle se domnívá, že je to zejména důvěra v instituce, co ovlivňuje všeobecnou a interpersonální důvěru. (Stolle, Rothstein, 2003 in Rakušanová & Řeháková, 2006)

Demokratické politické systémy vykazují více důvěry než systémy nedemokratické. (Muller, Seligson, 1994 in Marková, 2004) I totalitní systémy se pokoušely svým občanům vsugerovat a vmanipulovat svou „důvěryhodnost“. K tomu používaly výmluvnou rétoriku formulovanou v termínech "lidskosti", "blaha jednotlivce a společnosti" a "rovnosti" mezi lidmi. Navzdory tomu ve společnosti převládala silná nedůvěra většiny občanů smíšená se strachem. Následná transformace v demokratické politické systémy s sebou přinesla mj. obtíže právě v instituci důvěry, tedy ve schopnosti přeorientovat se z komunistického druhu legitimacy (postaveného na modelu důvěra / strach) na legitimitu demokratickou (založenou na modelu důvěra / riziko). (Marková, 2004)

2.1.4 Potenciál aktivního občanství – role vzdělávání

Práce se dotýká i přesahu aktivního občanství (a odkazu Václava Havla) do vzdělávání, kde by mělo být přirozenou součástí socializačních procesů, neboť školní prostředí formuje budoucí občany nejen v normativní – znalostní rovině, ale zejména v té behaviorální a činnostní – stimuluje chování, jednání a podporuje osvojení si potřebných dovedností. Podle Bankse by měla škola představovat jedno ze základních prostředí zprostředkovávajících aktivní občanství ve společnosti. Gonçalves e Silva, jak Banks dále uvádí, dokonce zdůrazňuje, že vzdělávání musí hrát důležitou roli v podpoře rozvoje občanského uvědomění a občanského konání studentů, protože stávání se občanem je postupný, vyvíjející se proces. (Banks, 2007) Sokol zmiňuje, že škola by se měla primárně snažit vzbuzovat v žácích zájem a dát jim zažít úspěch. K tomu zmiňuje důležité působení osobnosti učitele, protože ti svým vzorem vychovávají – předávají studentům obraz toho, jaká platí mezi lidmi pravidla. Škola podle něho tedy nevzdělává jen pro zaměstnání, ale zejména pro občanství, a především pro lidství. (Černý, 2007) Společnosti jsou podle něj čím dál tím složitější, stejně jako má člověk stále větší moc nad sebou samým. Smysl výchovy a vzdělávání tak vidí ve vedení a utváření mladého člověka, jakož i jeho přípravě na to, co ho později čeká (aby dokázal převzít odpovědnost za sebe sama, případně i za druhé, aby obstál ve společnosti), tedy mu má pomoci vyrůst ve svobodného a zralého dospělého jedince. Sokol zmiňuje i nelehkou situaci současného školství, které se změnou rodiny přebírá její výchovnou úlohu. (Sokol, 1996)

Kymlicka vedle školství, které vidí jako skutečnou „školu občanství“ a které vnímá jako opatření vůči nedostatkům a selhání zbývajících sfér, staví organizace občanské společnosti jako instituce, ve kterých je možné učit se zmiňovaným ctnostem. Pokud tyto ve svém poslání selžou nebo jsou limitovány, škola představuje záchranný i nápravný systém sloužící pro zachování kontinuity osvojování a naplňování zodpovědného občanství a vzájemnosti. Pro komplexní utváření občana by však mělo být působení společenských sfér v součinnosti. (Kymlicka, 2002)

Jak je na tom oblast českého vzdělávání? Vykazuje tendence k obsazení pojmu aktivního občanství, o čemž svědčí povinné zařazení průřezového tématu *Výchova demokratického občana* do rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání. Tematické okruhy společně s klimatem školy a vlastní zkušeností žáků si kladou za cíl fungovat jako tzv. „laboratoř demokracie“ (VÚP, 2005), jako cvičné prostředí vhodné k osvojování občanské gramotnosti, tedy souvisejících vědomostí, dovedností, postojů a hodnot (AISIS o. s., s. d.), a sloužící k podpoře aktivního zapojování studentů do

občanského a politického života. Banks toto stanovisko potvrzuje, když uvádí, že důležitým cílem výchovy k občanství v demokratických společnostech je pomoci studentům získat znalosti, postoje a dovednosti potřebné k reflektovanému rozhodování a jednání tak, aby tyto přispívaly k větší demokratičnosti a spravedlnosti ve státě. (Banks, 1997 in Banks, 2007) Studenti si uvedené potřebují osvojit, aby si ujasnili své morální závazky, uvědomovali si různé alternativní postupy a jednali způsobem souladným s demokratickými hodnotami. (Banks, Banks, with Clegg, 1999 in Banks, 2007)

Zajímavé výzkumné poznatky k této otázce přinesla Moree, která ve své studii, zabývající se transformací českého školství po roce 1989, uvažovala východisko, že školy jako klíčové instituce v budování občanské společnosti přispívají i k transformaci celé společnosti. Kultura školy, která představuje síť symbolů, rituálů, hodnot a vztahů je proto jedním z nejvhodnějších míst pro trénink občanských dovedností a jako taková přispívá ke změnám občanských postojů a ke společenským změnám. (Moree, 2013)

2.2 Totalitarismus

Jak bylo zmíněno v úvodu, v této části se stručně zabývám totalitarismem 20. století, protože vůči tomuto politickému systému směřovala podstatná část občanských aktivit Václava Havla, toho času spisovatele, dramatika a disidenta. Mým cílem je představit na jakých principech tento politický systém fungoval a vytvořit tak kontext pro následnou teoretickou syntézu zmiňovaných pojmů aktivního občanství a totalitního politického systému v prostředí ČSSR. Předchozí kapitola věnovaná teoretickému ukotvení konceptu aktivního občanství poslouží jako podklad pro odpověď na otázku, zda je možné být aktivním občanem v totalitním státě.

2.2.1 Definice

Zrod totalitarismu je bezprostředně spjat se vzestupem bolševismu, fašismu a nacismu, které se do značné míry vymykaly dosavadní politické zkušenosti. Doprovázen moderní technikou, masovou společností a výraznou rolí vůdce, praktickým tvůrcem totalitního režimu, cílil zahrnout člověka do svého vlivu v jeho celistvosti. Arendtová tento odraz proměny a vývoje moderní, tzv. masové společnosti 20. století, vnímala v chybějící vnitřní třídní struktuře a přeměně jedince v izolovanou bytost, které chybělo vědomí (třídní) sounáležitosti. (Říchová, 2000)

Totalitarismus je možno definovat jako „získání a držení politické moci všemi dostupnými prostředky bez ohledu na vžitě (státo)právní normy a všeobecně přijímané (či

pro někoho všeobecně platné) mravní principy, zavržené spolu s autoritou náboženství a tradičních kulturně hodnotových vzorců, při současném využívání revoluční utopické ideologie, jež slibuje zlepšení a zušlechtění života lidí a podle níž je nově organizována společnost a řízen stát.“ (Cholínský, 2012: 228-229) Totalitarismus tak v sobě spojuje zejména dvě lidské ambice – touhu po dosažení politické moci, která v totalitarismu zbytněla v bezohledný a cynický machiavelismus, a vizi spravedlivé a dobře spravované společnosti, jež se změnila ve fanatický utopismus. (Cholínský, 2012) Totální ovládnutí přeměňuje třídy v masy a likviduje veškerou skupinovou solidaritu, vytváří vnějšího i vnitřního nepřítele, zestátnuje společnost a kontroluje jednotlivce. Vedle toho podle Liftona cílí i na psychologické aspekty – kontroluje jedincovu komunikaci s vnějším světem, manipuluje vzorci chování, deformuje jazyk, upřednostňuje doktrínu před jedincem i moc nad životem. (Vodrážka, 2013) U moderních totalitních hnutí je podstatným nástrojem masový teror a manipulace, jejichž prostřednictvím hnutí právě usiluje o uchopení moci a tím o totální rekonstrukci společnosti a vybudování nového typu sociální reality. (Cholínský, 2012)

K vymezení totalitarismu výrazně přispěl C. J. Friedrich – v 50. letech stanovil pět definičních znaků totalitního režimu:

- 1) *Oficiální ideologie*, kterou musí všichni členové společnosti přijímat a akceptovat;
- 2) *jediná masová politická strana* ve většině případů v čele s jediným vůdcem; tato strana je hierarchicky organizována a je buď nadřízena státní byrokracii, nebo je s ní výrazně propojena;
- 3) prakticky absolutní *monopol na kontrolu všech prostředků ozbrojené moci (armády)*; tato monopolní kontrola je prováděna buď politickou stranou, nebo s ní spojenou a jí řízenou byrokracií;
- 4) prakticky úplná *kontrola prostředků masové komunikace*, která je prováděna prostřednictvím stejných mechanismů jako kontrola ozbrojených složek;
- 5) *systém fyzické a psychologické kontroly společnosti prostřednictvím policie využívající teroristických postupů*. (Říchová, 2000: 228)

V roce 1956 vydali Friedrich s Brzezinským práci *Totalitní diktatura a autokracie*⁸, do které zakomponovali šestou charakteristiku – *centrální řízení a kontrola ekonomiky*. Friedrich později⁹ svůj definiční set revidoval, monopol kontroly masových komunikačních prostředků a ozbrojených sil zobecnil na *kontrolu všech organizací, včetně*

⁸ Totalitarian Dictatorship and Autocracy

⁹ Friedrich, 1969.

ekonomických. Není nutné, aby kontrolu prováděla výlučně vládnoucí strana, stačí, aby kontrolní pravomoci měla táž elita, která ovládá. (Říchová, 2000)

Dokonalý model totalitární společnosti se podle Kořakowského v žádné zemi nevyskytl, to ale nezpochybnuje jeho platnost. (Novák, 2013) Proto je totalitarismus obecně pokládán za ideální typ, jemuž se skutečné režimy mohou pouze přibližovat, nemohou ho však stoprocentně naplnit. Míra přiblížení se však týká takových rysů, že je možné odlišit totalitní režimy od jiných nedemokratických režimů (autoritářství či různých diktatur). (Říchová, 2000)

2.2.2 Totalitarismus a komunistický systém¹⁰

Komunistický systém doprovázely všudypřítomné obavy z nepředvídatelného. Takové jednání mohlo veřejně deklarovanou „stabilitu“ narušit, proto se systém musel nutně chovat „totalitně“. Svou povahou byl však vysoce nestabilní, protože byl založen na extrémní sociální nerovnováze, „stabilní“ fungování si proto neustále mocensky vynucoval. (Vodrážka, 2013) Pro pojmové zpřesnění je na místě se ptát, zda komunistické Československo, s přihlédnutím k proměnám komunistického systému v průběhu jeho nadvlády¹¹, označovat za totalitní nebo autoritářský systém.¹² Tyto vnitřní proměny komunistických režimů, které zapříčinily vzájemnou diferenciaci a vzdálení původnímu modelu z 50. let, s sebou přinesly i kritiku konceptu. Západní kritici se tak v době studené války shodli na tom, že totalitarismus je především vše zahrnujícím principem ovládnutí společnosti. (Říchová, 2000)

Podle řady autorů se totalitární režimy neliší od autoritářských tvrdším útlakem, ale tím, „že rozsah a dosah kontroly a donucení, kterým disponuje státostrana, je v nich podstatně větší.“ (Novák, 2013: 22-23) Pokud daný režim nelze charakterizovat jako (zcela) totalitární, neznamená to, že je nutně autoritářský, což platí i obráceně. (Novák, 2013) V roce 1979 rozlišila Kirkpatricková mezi tradičními autoritativními režimy, zaměřenými zejména na vlastní přežití, a režimy totalitními, založenými na všeprostopující

¹⁰ Komunismus lze chápat jako mezinárodní hnutí, politický systém, druh politické strany, podle řady myslitelů 20. století i jako jakési politické či sekularizované náboženství. (Novák, 2013)

¹¹ Československo konce 40. let a začátku 50. let se blížilo totalitarismu výrazně více než ve vrcholné „normalizaci“ koncem 70. a začátkem 80. let 20. století. (Novák, 2013)

¹² Havel a Linz přišli s termíny *posttotalitarismus* a *posttotalit(ár)ní systém*. Havel tímto pomocným termínem označoval dobu „jiné“ než klasické totality, diktatury (Havel in Freimanová, 2012), Linz jej chápal jako subtyp autoritářských režimů. Pro Cívina bylo Československo druhé poloviny 80. let charakteristické *tajícím posttotalitarismem*. Hermet považoval ČSSR a NDR 70. a 80. let za příklady *změkklého totalitarismu*, zatímco v Polsku a Maďarsku té doby spatřoval už jen levicové autoritářství. Skilling přišel s termínem *kvazitotalitarismu* (quasi-totalitarianism), který může překlenout situaci, kdy Československo neodpovídalo plně všem znakům totalitarismu. (Novák, 2013)

ideologii. (Cholínský, 2012) Totalitní státy na rozdíl od autoritativních vykazují absolutní míru kontroly společnosti a snahu likvidovat veškeré subsystemy. Rozuzlení by mohlo být tedy takové, že neodpovídal-li plně režim za vrcholné „normalizace“ ani totalitarismu, ani autoritářství, více se blížil totalitarismu. Totalitární a autoritářské režimy totiž nepokrývají cele spektrum autokratických režimů. Podle Nováka byl komunistický režim Sovětského svazu příkladným a nejdéle trvajícím totalitarismem. (Novák, 2013)

2.3 Aktivní občanství a totalitarismus v ČSSR

Jednou ze základních charakteristik totalitních režimů komunistické Evropy byla jejich trvalá snaha stimulovat vzájemnou nedůvěru mezi občany a šířit strach, což jim pomáhalo udržovat svou stabilitu. Reakcí většiny občanů na toto jednání byla podle Markové *socializace do strachu* – adaptace na situaci permanentního ohrožení za použití jakýchkoliv možných prostředků sebeobrany, včetně ztráty zdravého rozumu. Podle Arendtové nahrazuje v totalitách zdravý rozum černobílý způsob myšlení, který daná ideologie vyžaduje a praktikuje tím, že opakuje schémata jednoduchých frází a lží. I přes nedůvěru v politický systém a nucenou účast v politických rituálech se většina občanů snažila zneviditelnit a znehybnit (zpasivnit), místo veřejného zapojení se lidé spíše soustředili na své individuální zájmy. Totalitní společnost tak lze charakterizovat jako společnost celkové rezignace. (Marková, 2004)

Občané komunistického Československa se se společenskou realitou vyrovnávali každý po svém – *praktikami odporu a subverze*, nebo (či v jiné situaci) cestou *konformity, přitakání, oportunismu* nebo *apatie*. I přes silný tlak a kontrolu režimu byla přesto přítomna rezistentní menšina, která totalitním praktikám vnuceného politického systému odolávala a navíc na ně určitým způsobem reagovala. Jedním z výrazných kritiků a protihráčů totalitního režimu byl právě Václav Havel. Jaké pohnutí k rezistenci vedly a skrze jaká jednání tito svůj protikladný postoj vyjadřovali? To se pokusím nyní nastínit.

Pro lepší teoretické uchopení tématu jsem jej rozčlenila podle šestislovného grafu do šesti základních otázek (*Kde, Co, Jak, Kdy, Proč, Kdo*), které v následující části v logické posloupnosti zodpovídám.

Čtenáře bych tímto ráda upozornila na to, že pro lepší pochopení a vhled do projednávaného období jsem absolvovala konzultace s Janem Sokolem a Janem Urbanem a poznatky z nich mi přišly natolik důležité a zajímavé, že je uvádím přímo v teoretické části, ve které jsou dobře odlišeny. Kombinuji zde tak analýzu literatury s daty z rozhovorů.

2.3.1 Kde: ČSSR (1960-1989)

Tato část práce se snaží nastínit občansko-aktivní jednání v Československu v době aktivního působení Václava Havla, tedy zejména od 60. let 20. století do roku 1989.

2.3.2 Co a Jak: Postoje a aktivní jednání

V této podkapitole se zabývám tím, jaké postoje vyvolávaly u aktivně jednajících občanů jaké reakce vůči tlakům a omezení systémem.

Co se týče etického hlediska, jednou z důležitých komponent rezistence je *morální odpor*, *mravní vzdor*, který může být součástí ontologického procesu stávání se, ve kterém se lidé stávají subjekty vlastního morálního jednání. Tento moralismus je potvrzením přítomnosti důležitých hlubších etických emocí, kterými jsou svědomí, soucit s druhými, úcta k druhým, sounáležitost s otřesenými apod. (Vodrážka, 2013) Z toho důvodu lze považovat seberealizaci občanů v paralelních strukturách československé společnosti za akt morálního osvobození. (Otáhal in Vaněk, 2006)

Tato silná morálka, podle Axelrodových zjištění, není založena pouze na pravidlech, ale také na „metapravidlech“, společnost neodsuzuje pouze toho, kdo se proti morálce prohřeší, ale i toho, kdo prohřešky trpí, protože je neodsoudí. Proto není vhodné kriticky dělit společnost, o které hovoříme, na „pamětnické skupiny (politické vězně, disent apod.) a „lidi všedního dne“ bez reflektování těchto metapravidel. (Vodrážka, 2013)

Právě tyto zaangażované „pamětnické“ skupiny, o kterých bude dále řeč, mají podíl na postupném destabilizování systému. Mimo konkrétní *tělesnou zkušenost* se vyznačují především *existenciálním postojem a hodnotovou orientací* a z toho vyplývajícím typem občanské či politické angažovanosti. Zajímavé je, že tito lidé se nepovažují za „obět“ režimu, ale vnímají se za jeho odpůrce. Proto pro většinu z nich minulost pokračuje v současnosti aktivní snahou ovlivňovat aktuální „běh dějin“. (Vodrážka, 2013)

Základy etického hlediska aktivního jednání spatřuji ve výše zmiňovaném mravním konceptu autenticity, jehož byl Havel jedním z diskutovaných představitelů. Byl si vědom toho, že používání jazyka jako prostředku komunikace znamená závazek a odpovědnost za to, co mluvčí říká (Marková, 2004), proto byla Havlova rezistence zejména diskurzivní povahy – spočívala v trefném pojmenovávání, tj. zviditelňování totalitních praktik prostřednictvím písma a řeči.

Zákon o účastnících odboje a odporu proti komunismu¹³ zmiňuje vedle mravního ještě jednání z *politického a náboženského demokratického přesvědčení*. (Zákon 262/2011 Sb.)

Aktivity odporu a odboje proti komunismu jsou ve zmiňovaném zákoně pojímány jako „*účast na akcích směřovaných proti komunistickému režimu v Československu projevená (...) jednotlivě či ve skupině na základě politického, náboženského či mravního demokratického přesvědčení nebo vědomá a veřejná vyjádření takového odporu, na území státu i v zahraničí, a to i ve spojení s cizí demokratickou mocností, některou z forem uvedených níže s cílem odstranit, výrazně oslabit či narušit anebo jinak poškodit komunistickou totalitní moc v Československu a obnovit svobodu a demokracii.*“ (Zákon 262/2011, §2)

Konkrétně tímto jednáním zákon rozumí a právně jej vymezuje jako 1) ozbrojený nebo jiný srovnatelný *boj* (sabotáž, spolupráce se zahraniční zpravodajskou službou demokratického státu, převaděčství, překračování státních hranic za účelem účasti v odboji a odporu proti komunismu (agenti-chodci)), 2) jiné srovnatelné statečné činy nebo *veřejné postoje* na podporu ozbrojených akcí směřovaných proti komunistickému režimu v Československu, *soustavná, dlouhodobá* či jinak významná *činnost* spočívající v autorství petic, obdobných materiálů, veřejných vyjádření nebo zabezpečování jejich tisku či rozšiřování. Dále *organizaci* veřejných vystoupení, vyvíjení *politické, publicistické* nebo jiné prokazatelně *protikomunistické činnosti*, vč. zahraniční, vše zaměřené přímo nebo nepřímo na obnovu demokracie nebo na oslabení komunistického režimu, 3) *aktivní působení v organizaci nebo skupině*, jejíž členové bojovali proti komunistickému režimu způsoby uvedenými v tomto ustanovení, 4) *veřejné politické a společenské postoje* zastávané aktivně a z vlastní vůle, které bránily nástupu a udržení komunistické totalitní moci, pokud byl za ně jejich nositel uvězněn, internován nebo jinak omezen na osobní svobodě anebo nuceně vystěhován z místa svého bydliště anebo jinak obdobně závažně postížen, 5) *činnost* významem srovnatelná s formami odboje a odporu proti komunismu uvedenými výše *vykonávaná před dobou nesvobody* (pokud jejím cílem bylo zabránit nastolení komunistického režimu a zachování svobody a demokracie v Československu, pokud tohoto cíle nebylo možno dosáhnout jinak, a byla spojena s obdobným rizikem). (Zákon 262/2011, §3)

¹³ Dne 17. 11. 2011 vešel v platnost zákon č. 262/2011 Sb., o účastnících odboje a odporu proti komunismu, vyjadřující úctu a vděčnost těm, kteří v období komunistické totalitní moci s nasazením vlastních životů, osobní svobody i majetku aktivně bránili hodnoty svobody a demokracie.

2.3.3 Kdy a Proč: Konkrétní příčiny a motivace projevů aktivního občanství

Podívejme se nyní blíže na výše zmiňovaná pnutí k jednání, k vymezení se a osvobození. Co bylo jejich konkrétní příčinou? Přibližme si, v jakém kontextu naše angažovaná menšina jednala a co bylo spouštěčem jejího angažmá. Jako důležité stimuly chci na tomto místě vyzdvihnout *společenské změny a bezprostřední vlivy*.

Uvedme ještě, že co se týče občanských aktivit v československé společnosti v letech 1960-1989, bylo toto období na aktivity poměrně variabilní, na rozdíl od předešlého nekompromisního období komunistické vlády (1948-1960). Společnost tehdy prošla několika znatelnými proměnami, na které občané příslušnými způsoby zareagovali.

2.3.3.1 Společenské změny

K hlavním příčinám zaujímání postojů a jednání patřily zejména *společenské změny* vycházející z vývoje československého politického systému. Ty se opíraly o známé historické milníky. Byla to *60. léta*, období charakteristické značným uvolněním společenské atmosféry a nebývalým kulturním vzestupem. Podle Jana Urbana byla šedesátá léta opojná, protože vytvořila prostor pro individualitu. (Rozhovor 2) Rozlet *pražského jara* v roce 1968 charakterizovalo uvolnění striktních politických norem, které vzbudilo u mnoha osob aktivní zájem o politiku a veřejné dění. (Doskočil in Vaněk, 2006) Tento rok představoval velký zvrat, překvapivý v tom, že lidé získali prostor k debatování a tudíž možnost vyjádřit svůj názor. (Rozhovor 2) Jan Sokol dodává, že rok 1968 byl důležitý především tím, že dovolil lidem zakusit omezeně svobodu. Díky osobní zkušenosti zjistili, že ji lze mít a že k ní mohou přispět vlastním přičiněním. Do té doby ji většina nepoznala, protože byla záležitostí menšiny. (Rozhovor 1)

21. srpen 1968 spustil vlnu mohutného pasivně rezistentního odporu, jenž byl následován *dozvukem občanských aktivit v roce 1969* a postupným „normalizováním“ společenského dění směrem k submisivním tendencím a apatii. Prožitky z tohoto období byly velmi intenzivní a významně přispěly k rozhodnutí angažovat se v disentu (zejména u reformně orientovaných komunistů a zástupců mladé generace). (Doskočil in Vaněk, 2006)

Následovalo období ticha, splývání, letargie a zrání, které rozčlisl až *dopis Václava Havla adresovaný Gustávu Husákovi* (v roce 1975). (Rozhovor 3) *Leden 1977* spolu s uveřejněním zakládajícího dokumentu iniciativy Charta 77 symbolizuje veřejně deklarované „vyhlášení“ boje za lidská práva a následné formování občanských uskupení a

iniciativ¹⁴. Podpis dokumentu nebo odmítnutí podepsat v následné diskreditační kampani státem vydané prohlášení (lidově nazývané Anticharta) představovalo jasné vymezení se proti stávajícím poměrům. (Hron, 2015) Následné formování disentu, ke kterému dala Charta 77 podnět, bylo následováno postupným vznikem dalších občanských aktivit a iniciativ, zejména v *druhé polovině 80. let*, kdy došlo vlivem proměny vedení a směřování Sovětského svazu k uvolnění normalizačních tendencí. Vznikající nezávislé občanské iniciativy vykazovaly nově i politické tendence (Müller, 2002), mladá generace i radikalismus. (Otáhal in Vaněk, 2006)

Aktivizace občanské společnosti vyvrcholila účastí široké veřejnosti *na podzimních demonstracích roku 1989*, odstartovaných masovou, radikálně laděnou demonstrací studentů při příležitosti výročí 17. listopadu. Otáhal uvádí, že Československo bylo jedinou středoevropskou zemí, kde se studentské hnutí proměnilo v samostatný subjekt, který mimořádně přispěl k pádu komunismu, (Otáhal, 2003) a byli to právě studenti a herci, kdo převzali zodpovědnost, čímž se stali skutečnou elitou činu. (Urban, 2009d)

Ve střední a východní Evropě došlo k oživení aktivního občanství v souvislosti se vzednutím opozičních skupin proti vládnoucím politickým systémům potlačujícím lidská práva. Aktivizace nefunkční občanské společnosti představovala pro tyto skupiny ideální stav vyjadřující odmítnutí a vymanění se z tehdejší neutěšené situace totalitární kolonizace společnosti ze strany státu. (Müller, 2002) V takové situaci, jak dodává Sartori, už nebylo místo pro kritiku, cílem bylo systém bořit, protože demokratické ideály působící v prostředí bez demokracie se jako jeho protivník primárně snaží o jeho negaci – svržení. (Sartori, 1993)

2.3.3.2 Vnější a vnitřní vlivy

Vedle motivace společenskými změnami přispěly k formování životních názorů, postojů a jednání i vnější vlivy a niterné popudy. Ty člověka vedly k překročení zóny komfortu a k vědomému snižování pohodlí až po ohrožení vlastní existence v zájmu „vyšších cílů“, jak uvidíme vzápětí.

K takovému jednání jedince motivovalo nejčastěji jeho *nejbližší okolí* – byla to rodina¹⁵, přátelé, spolužáci, *prostředí*, v němž vyrůstal nebo se pohyboval (zde záleželo na

¹⁴ Opozice v politickém významu se začala formovat až se vznikem Hnutí za občanskou svobodu v roce 1988. Do té doby se iniciativy bránily být označovány za opozici, jejich cíle byly totiž jiné než politické. (Rozhovor 3) V tomto nepolitickém smyslu budu pojem opozice v této práci používat i já.

¹⁵ Vlivní byli zejména upřímní a pravdiví rodiče, kteří před dětmi neskrývali své názory a nevedli je tím k schizofrennímu postoji nebo rodiče, kteří před dětmi o situaci nemluvili vůbec, děti žily v nevědomí a

velikosti města, zda zde sídlila posádka sovětské armády apod.) a *veřejná místa*, která navštěvoval (hospoda, škola, kulturní prostředí). Působilo i ovlivnění konkrétními lidmi nebo setkání s osobními *vzory* (okruh přátel rodičů, učitelé, kteří směřovali na určitou literaturu nebo podporovali jedincovu publikační činnost, disidenti). *Lidské příběhy*, jako bylo upálení Jana Palacha, výpovědi politických vězňů¹⁶ nebo zmanipulované soudní procesy, které vzbuzovaly v člověku *sociální citění* či *národní hrdost*, taktéž dokázaly výrazně zaktivizovat a přimět k vyjádření nesouhlasu. (Otáhal in Vaněk, 2006)

Životní zkušenosti, zejména pak ty z pobytu v zahraničí, předně na Západě, umožnily dotyčným jedincům srovnání. Střet s realitou svobodných demokracií, s jejich životní úrovní a občanskými svobodami podnítil u mnohých aktivní odezvu.¹⁷ Byla to však i diskriminace a křivdy působené na základě rodinného původu, politických názorů či víry, kvůli kterým nebyli lidé přijímáni na střední či vysoké školy. Byla to i pozitivní zkušenost nekomunistů s komunisty, která přiměla mnohé k aktivnímu politickému angažování se (v instituci komunistické strany viděli možnost boje proti politice tehdejšího vedení KSČ a možnost nápravy). Motivem byly právě tak *zkušenosti z politické praxe*, například zklamání z vývoje a směřování komunistické strany a chování jejich představitelů, které vyústilo v rozchod se stranou a v přechod do politické opozice. K utváření vlastního názoru dopomohlo i teoretické vzdělání prostřednictvím *literatury*¹⁸, *samizdatu* nebo *západních rozhlasových stanic*¹⁹. Zájem o *společenské vědy* (především filosofii) pak zájemce často sblížil s disentem, setkání s *kulturní opozicí* je přivedlo k undergroundu.²⁰ Roli hrála také *společenská atmosféra* a následky jejího působení (lámání charakterů²¹ na školách a v zaměstnání). Na závěr lze podotknout, že častokrát takovým popudem byly i pouhé *náhody*. (Otáhal in Vaněk, 2006)

později si názor utvářely samy. Praktikující katolíci vychovávali své děti v konzervativně katolickém duchu, děti disidentů pak měly přístup do disentu i paralelních struktur. Ne vždy rodiče vyznávající komunistickou ideologii své děti ke komunismu vedli, jinde se dospívající jedinci při procesu budování vlastní identity a názoru postavili vůči rodičům do opozice. (Otáhal in Vaněk, 2006)

¹⁶ Často lidé zprávám nevěřili, vyburcovalo je až setkání s konkrétními příběhy bezpráví ve vlastním okolí. (Otáhal in Vaněk, 2006)

¹⁷ „Pro mě to byly skutečně zásadní věci, ta možnost srovnání. Po téhle zkušenosti mě už nikdy nikdo nemohl oblnout nějakou ideologií nebo obrazem nepřítele.“ (Vaněk, Urbásek, 2005: 1030)

¹⁸ Z Ruska to byli autoři jako Solženicyn, Pasternak nebo Amalrik a ruskou literaturu lidé četli s velkým zaujetím, protože se věnovala aktuálnímu dění. Ze západní literatury to pak byly například Kennedyho Profily odvahy. (Rozhovor 1) V roce 1969 u nás vyšla kniha Karla Jasperse *Otázka viny*, která byla určující pro generaci Jana Urbana (tč. 18 let). Toto pro ně zásadní dílo jim pomohlo mj. pochopit, jaké je pojetí občanství na Západě a co je to vina. (Rozhovor 2)

¹⁹ František Stárek od útlého mládí poslouchal BBC, Svobodnou Evropu a Hlas Ameriky. (Otáhal in Vaněk, 2006)

²⁰ Jan Sokol zmiňuje i vliv filmu a malých pražských divadel. (Rozhovor 1)

²¹ Výraz Jana Urbana. (Otáhal in Vaněk, 2006)

K vnitřním faktorům patří zejména potřeba vlastní *seberealizace* a *vymezení sebe, svých priorit a svých postojů* vůči nastavenému společensko-politickému trendu („*neochota smířit se s poměry, které omezovaly svobodu a znemožňovaly žít v souladu se svědomím*“). Byly to také *povahové vlastnosti*, kdy nebojácní lidé se do opozičních aktivit zapojovali snáze. (Otáhal in Vaněk, 2006: 174)

Na podpisu Charty 77 je možné ilustrovat, že konkrétní akt v sobě mnohdy spojoval několik aspektů. Primárně se ji lidé rozhodli podepsat proto, že vnitřně byli ztotožnění a souhlasili s jejím obsahem. Podepsali ji například také proto, aby se vymezili vůči vnějším tlakům na vstup do KSČ (zejména v zaměstnání) nebo proto, že ji podepsal někdo, kdo pro ně představoval vzor nebo autoritu. Podpis pro signatáře zejména ztělesňoval akt osvobození (prostřednictvím veřejné deklarace postoje) a vyrovnání se se svým svědomím. (Otáhal in Vaněk, 2006)

Otáhal dokládá, že důvody, které vedly lidi k vyjádření nesouhlasu s poměry a pro které se občané zapojovali do opozičního hnutí, byly různorodé. V obecné rovině však lze konstatovat, že byly politické a osobní, „*nikoli sociální a ekonomické, jako tomu bylo např. v Polsku.*“ Proto také nemohlo v Československu vzniknout (a ani nevzniklo) masové opoziční hnutí, odpor proti režimu byl totiž záležitostí malých skupin, často pouze jednotlivců. (Otáhal in Vaněk, 2006: 174)

2.3.4 Kdo: Sociální skupiny formující opoziční hnutí

V reakci na totalitní praktiky systému se, i když velmi pomalu, začaly formovat vymezující se opoziční skupiny. Tyto nebyly (dlouhou dobu) koordinované a spíše se jednalo o individualizovanou činnost jejich členů. Prostor v této práci je omezený a možnost je zmínit jen ty „nejvýraznější“ – disent a jeho ideové proudy a šedou zónu. Vynechávám proto z diskuze činnost exulantů, generace mladých lidí z 80. let, stejně tak činnost studentských hnutí a v 80. letech vznikajících občanských hnutí.

2.3.4.1 Disent

Podle Urbana nejvýstižněji charakterizoval československý disent Ludvík Vaculík, podle kterého byl vzpourou charakterů, nikoliv politického přesvědčení. Urban dále dodává, že disent bylo jediné otevřené protivládní vystoupení v posledním dvacetiletí komunistického Československa, které do konce tehdejší vlády „přežilo“ skromně jen

s omezeným počtem aktivistů.^{22,23} Disent byl systému jediným viditelným a respektovaným protivníkem (Urban, 1997) a řečeno s Vilfrédem Paretem, tvořil kontraelitu s „úzkou a nezřetelnou sociální základnou.“²⁴ (Možný, 2009: 56)

Disent nebyl politickým hnutím (i když jeho existence měla zásadní politické dopady a důsledky), a až do jeho konce uvnitř nevznikla žádná struktura či skupina, „*kteřá by cílevědomě usilovala o změnu politického režimu a připravovala se na ni.*“ Co přimknutí se k disentu deklarovalo, byl výlučně osobní mravní akt, který téměř nikdy nebyl výsledkem politické rozvahy. (Urban, 2009b)

Disent se postupem doby vyvíjel a Doskočil jej proto v rámci svého interpretačního výzkumu vymezil do tří generací. *Starší generaci* disentu představují lidé narození ve 20. a 30. letech 20. století. V mládí zažili světovou hospodářskou krizi, mnichovskou kapitulaci, okupaci českých zemí a druhou světovou válku a tyto události podstatně ovlivnily jejich smýšlení. Po nástupu komunistické strany do vedení Československa dospívali nebo byli již dospělí a následné období 50. let byli s to již samostatně racionálně posoudit a zaujmout k němu vlastní stanovisko. Doskočil doplňuje, že v době 60. let tito již osobnostně dozrávali a často za sebou měli i konfrontaci s totalitním režimem (prostřednictvím výpovědi ze zaměstnání, uvěznění, postihu členů rodiny, přátel aj.). (Doskočil in Vaněk, 2006)

Střední generaci disentu tvoří lidé narození ve 40. letech. Otřesná doba 50. let byla svědkem jejich dětství a dospívání. Významnou formativní roli v novém společenském uspořádání mělo sociální postavení jejich rodiny a postoj jejich členů ke komunistickému režimu. Podle Doskočila se tak tito ve většině případů vyskytli v jiném sociálním prostředí, než v jakém se vyskytovala generace předchozí, často také měli jiné generační zážitky a zájmy. Tato generace významně podporovala akce obrodného procesu 60. let, za což na ni dopadla řada opatření. Opoziční činnost, kterou vyvíjela, měla primárně kulturní charakter a usilovala v ní o sebevzdělávání a vzdělávání těch, kterým bylo znemožněno studium, i

²² „*Pouze několik stovek jedinců uvnitř patnáctimilionového politického národa dokázalo, anebo z nejrůznějších osobních důvodů muselo, překonat strach z odvety totalitního režimu a otevřeně deklarovalo svůj nesouhlas.*“ (Urban, 2009b)

²³ Mimo větší centra hrál dissent velmi malou roli nebo téměř nevznikl. Na lokální úrovni působili spíše jednotliví disidenti, kteří se však z důvodů osamocení a nízkého dopadu svých aktivit často stěhovali do větších měst, zejména do Prahy. (Otáhal in Vaněk, 2006)

²⁴ Ne všichni protivládně smýšlející lidé měli zájem se do disentu zapojit. Jednalo se zejména o většinu politických vězňů z 50. let, kteří si již vytrpěli své a nechtěli se proto znovu vystavovat všanc a hlavně by se v disentu zařadili po bok bývalých komunistů. Překvapivé bylo, že se do disentu nezapojilo ani na půl milionu komunistů vyloučených počátkem „normalizace“ ze strany. (Urban, 1997: 3) „*Jen těžko proto dissent mohl reprezentovat kontinuitu odporu všech obětí proti komunismu, a to i přes nespornou osobní statečnost a obětovost se mezi jeho exkomunistickými signatáři.*“ (Urban, 2009b)

těch, kteří si chtěli rozšířit své znalosti, jež se jim v oficiálním vzdělávání nedostávalo. K tomuto účelu byly zakládány tzv. bytové semináře. Politický aktivismus přinesla do opozičního hnutí 80. léta a lidé se z bytových seminářů přesunuli do nově vznikajících nezávislých iniciativ. (Otáhal in Vaněk, 2006) Tuto generaci disentu zastupuje právě Václav Havel.

Mladší generaci disentu představují lidé narození v letech 1951-1969, tedy ti, kteří již postrádají dostatečné množství autentických zážitků z posuzovaného období. (Doskočil in Vaněk, 2006) Vaněk o ní mluví jako o nastupující generaci disentu dospívající v období „normalizace“, která postrádala zkušenosti z reformního období 60. let. Zkušenost s dospíváním v době 70. let, velice omezená možnost seberealizace a ztížená možnost svobodné existence, je přiměla vstoupit vůči stávajícímu systému do opozice a usilovat tak o jeho odstranění. Vůči disentu starších generací vystupovala kriticky a sama zvolila radikálnější formy odporu – underground vytvořením své vlastní paralelní struktury odmítající vše systémové a mladí lidé generace 80. let podrýváním systému prostřednictvím demonstrací. (Otáhal in Vaněk, 2006)

Mimo reformně komunistický proud se k disidentskému hnutí povětšinou intelektuálů připojilo již zmíněné nonkonformní hnutí undergroundu a také katolíci: *„Významnou roli v něm začali kromě exkomunistů hrát intelektuálové orientovaní liberálně demokraticky, křesťané, underground a s nástupem nové generace mladí lidé.“* (Otáhal in Vaněk, 2006: 141)

Podle názoru Petra Pitharta na postavení a úlohu disentu ve společnosti se disent v jakési sebeobraně uzavřel do „ghetta“. Vznikl tak podle něj dvojí disent – disent protestu a disent reflexe, který pohromadě držel Václav Havel. (Otáhal in Vaněk, 2006) Toto disidentské ghetto představovalo i určitou izolaci před kritikou. (Šiklová in Prečan, 2015) V podstatě *„apolitická sebeizolace v malých disidentských ghettech (...) se pro mnohé stala životním stylem – přesněji řečeno nejjednodušším způsobem přežívání.“* (Urban 1997: 4) Možný pak ve své sociologické eseji podotýká, že tato uzavřenost plynula z toho, že velká většina populace disidenty vnímala v „panském“ postavení, jejich status byl zakotven ve veřejném respektu, který jim poskytoval privilegia, která obyčejný člověk neměl. Za svou mravní bezúhonnost platili tvrdě, zároveň se jim nechtěně vyplácela. (Možný, 2009) Disent, dobrovolně izolovaný od zbytku společnosti, tak realitu znal spíše teoreticky, což ale nesnižuje ostrost jeho vidění. (Rozhovor 2) K této izolaci mnohdy přispělo i systémem znemožněné vzdělání a kvalifikování se v profesní oblasti.

Urban naráží i na kvalitativní stránku činnosti disentu. Být disidentem představovalo výraz odporu a odvahy, protože tlak a kontrola byly velmi osobní. To se ale posléze ukázalo i jako nevýhoda, protože stačilo „být proti“ a už tolik nezáleželo na kvalitě deklarování, zejména v psaní. (Rozhovor 2)

Podle Vaňka je míra generalizace, paušalizace a černobílého vidění naší historie značná, proto bychom měli k hodnocení činnosti a osobností disentu, stejně jako k apatii tzv. mlčící většiny přistupovat kriticky, protože vlivem porevoluční stereotypizace se ve společnosti ustavila představa „idealistických“ disidentů bojujících za ušlechtilé ideály v porovnání k tupě mlčícímu národu, zajímajícímu se výlučně o materiální statky a hmotný prospěch. (Vaněk, 2009)

2.3.4.2 Šedá zóna

Socialistickou společnost doby tzv. normalizace tvořily dva jasně vymezené politické póly, dvě aktivní sociální skupiny, kterými byly držitelé moci a disent. Tyto byly charakteristické jednoznačnou volbou postoje i sociálním zařazením. Mezi nimi se pak vyskytovaly tzv. *mlčící většina*²⁵ a *šedá zóna*. (Šiklová in Prečan, 2015)

Šedá zóna zahrnovala lidi, kteří zůstali v politickém systému, a ač se angažovali politicky jen minimálně, svým způsobem ho tak podporovali a upevňovali jeho moc. „*Váhavě a neradi, ale přesto spolupracovali s establishmentem a přijímali určité výhody jako odměnu za svou relativní konformitu.*“ (Šiklová in Prečan, 2015: 141) Za jisté ústupky („*zachování formálně politických rituálů*“) jim nebyla odepřena možnost rozvíjet svou profesní kariéru a vzdělávat se v oblasti svého působení, díky čemuž si vybudovali odbornou kvalifikaci. Dle Šiklové tak díky těmto lepším předpokladům patřili ti nejlepší odborníci právě do "šedé zóny". (Šiklová in Prečan, 2015) Podle Urbana představovala šedá zóna většinu společnosti, která se snažila žít normální život mimo jakýkoliv náznak konfliktu s existující mocí. (Urban, 2009c)

Tato odbornická elita²⁶ nebyla morálně bezúhonná, nebyla však ani zcela zkompromitovaná. Odborníci stáli povětšinou stranou opozičního dění, proti politickému systému veřejně nevystoupili, malá část (jednotlivci) podporovala aktivity Charty 77 a dalších nezávislých iniciativ. Ze svého postavení si mohli dovolit poskytnout pomoc

²⁵ Podle Šiklové tvořili "mlčící většinu" převážně lidé apolitičtí, konzumně orientovaní. Mlčící většinu najdeme v každém státě. (Šiklová in Prečan, 2015)

²⁶ Výraz použil Jan Urban ve své eseji. (Urban, 2009a) „*Odbornictví zaručovalo jistý společenský status, který ovšem bylo velmi snadné ztratit, protože závisel výhradně na schválení a laskavé toleranci komunistické moci.*“ (Urban, 2009c)

bývalým kolegům i disentu, přesto se spíše drželi stranou a trpěli výčitkami svědomí za svou drobnou kolaboraci.²⁷ (Šiklová in Prečan, 2015) „*Šedá zóna získala a vytvořila si dokonalou schopnost oddělovat v každém jednotlivci profesní kvalitu od charakterových vlastností. Odbornost se stala štítem pro vyhýbání se společenské zodpovědnosti, která v jiných společnostech neoddělitelně patří k výbavě elit.*“ (Urban, 2009c)

Oproti disentu, uzavřené minoritě s omezeným dopadem vlivu, měla šedá zóna širší pole působnosti a vhodnější akademické zázemí. Proto měla ve výsledku lepší postavení pro revoluční a porevoluční změnový proces. Byl to však disent, který jí vybojoval prostor pro veřejnou kritiku politického systému a zaujetí opozičního stanoviska. A podle Šiklové to byla právě šedá zóna, která měla disentu posloužit při převzetí řízení státu s ohledem na její zkušenosti, kvalifikaci a kompetence. „*Disidenti mají sice morální převahu, ale současně si musí být vědomi, že dvacet let žili či živořili mimo strukturu, převážně v izolaci, bez kontaktu s institucemi a vědeckými ústavy. Svým nuceným vyčleněním ztratili částečně i kontinuitu s "civilním" životem, se svými původními profesemi.*“ (Šiklová in Prečan, 2015: 146) Přesto si ale byla šedá zóna vědoma složitosti situace a případné spolupráce – morálně stabilní disent dlouhodobě a neústupně hájil svoje postoje, kvůli čemuž se musel vzdát toho, čeho se šedé zóně vzhledem k jejím morálním ústupkům dostalo. Ta se díky tomu stala konkurenceschopnější. (Šiklová in Prečan, 2015)

Vaněk se v tomto ohledu ptá, zda teoretické tvrzení, že každý občan, který proti režimu aktivně nevystoupil, měl zlomenou páteř, je na místě.²⁸ Není možné připustit i to, že člověk s režimem nemusel „souznít“, ale přesto ho to nijak nezavazovalo se aktivně zapojit do „opozičních aktivit“? „*Málokdo si navíc v tomto kontextu klade otázku, zda část obyvatelstva nevyhodnotila v reakci na události let 1968 a 1969 nastalou situaci zcela odlišně než aktivně jednající disidenti. Mnozí z disidentů sedmdesátých a osmdesátých let mohli koneckonců působit, už kvůli svému členství v KSČ před rokem 1968 i v jeho průběhu, nevěrohodně. Nic na tom nezměnila ani jejich pozdější činnost v opozici, o které se většina obyvatelstva ani nedozvěděla.*“ (Vaněk, 2009: 12)

²⁷ „*Řada lidí z šedé zóny se v osobním životě s postupujícím časem vyhýbala režimní kontrole a vytvářela nezávislé „ostrůvky pozitivní deviace“, jak tento jev kdysi trefně nazvala Jiřina Šiklová. Někteří se nebáli ani podporovat disidenty. Překonávat strach bylo pro lidi, kteří měli co ztratit, nesmírně složité – a o to úctyhodnější.*“ (Urban, 2009c)

²⁸ „*Lidé se báli, byli opatrní (a to právem) a jistě bylo hodně takových, jimž poměry „zlomily páteř“.*“ (Vaněk, 2009: 14)

2.4 Syntéza

Vzhledem k uvedenému je zřejmé, že aktivní občanství ve své nejširší podobě je charakteristické pro demokratický politický systém, jehož je základním stavebním prvkem a který o ně podle Koháka usiluje, protože se díky němu tento systém utvrzuje. (Kohák, 1997) Naopak v totalitním systému, který už v základu popírá rovnocenný vztah státu a jeho občanů, najdeme velmi omezenou verzi aktivního občanství. Toto aktivní občanství plní v totalitarismu i rozdílnou funkci, nepřispívá k rozvoji jeho společnosti, ale působí proti ní s cílem jejího oslabení a demokratizace. Kohák dokonce uvádí, že aktivní občanství zaujímá roli protivníka.²⁹ (Kohák, 1997)

V totalitním systému bylo pro aktivní občanství problematické hlavně to, že se občané neměli kde učit a osvojovat si občanské kompetence (o aktivním občanství se sice hovořilo, ale optikou socialismu, cílem systému bylo stvořit socialistického občana, tedy člověka poslušného a poplatného mocenské struktuře). (Moree, 2013) Nucenou angažovaností v nich byla potlačována individuální ochota angažovat se a cílené rozšiřování strachu v lidech zadusilo odvahu převzít odpovědnost za své jednání. Participace na veřejném dění tak byla vynucená a působila nechuť. Jak ilustruje Kohák: „*Za totality jsme se neučili starat se o věci obecné, protože jejich správa nebyla v našich rukou.*“ (Kohák, 1997: 134) Veřejný prostor byl zcela v kompetenci státu, lidé proto volili útěk do soukromí, společnost se stala atomizovanou.

Podle Urbana tak aktivní občanství v době „normalizace“ chybělo, stejně jako chyběly horizontální společenské vazby (výkvět občanské společnosti národního obrození neměl čas dozrát, jeho rozvoj přerušila válka a nacismus, následně komunismus, v roce 1989 jsme teprve navázali), nebylo se tedy o co opřít.³⁰ Tehdejší občanství bylo zejména defenzivní a jednalo se o obranu před režimem, sestávalo z aktivit skupin, které se před režimem zapouzdřovaly, izolovaly se. (Rozhovor 3) Odpor proti režimu byl proto záležitostí pouze malých skupin, spíše jednotlivců. (Otáhal in Vaněk, 2006)

Aktivní občanství se tedy primárně vyskytovalo v úzké menšině ve své „bytočné“ podobě jako mravní akt, občanský postoj rezistence, vědomého vzdoru a projevu odporu vyvěrající z existenciálního nastavení, sledující určitý hodnotový systém, tak jak například uvedla Bindášová (2013) nebo Tocqueville (2000). Tato byla ochotna převzít kontrolu nad

²⁹ „*Překonat tento leninský zlovyk a naučit se, že nesouhlas je významnou formou angažovanosti, ne zradou hodnou opovržení, též patří k umění být občanem.*“ (Kohák, 1997: 136)

³⁰ Více o tom Kundera, který píše, že tato izolovanost byla tragédií, „*kteřá hrozila odsunout český národ znovu a definitivně na kulturní periférii Evropy.*“ Proto na sjezdu československých spisovatelů v r. 1967 vyzval k probuzení občanské společnosti (kulturních představitelů) s cílem využít příležitosti navázat na velký předválečný kulturní rozkvět. (Kundera, 1967)

svým životem a odpovědně jednat. Podstatné v tomto je, že se systému nepodařilo plně zlikvidovat daný subsystém ani jím prostupující skupinovou solidaritu.

Projevy aktivního občanství se v analyzovaném období vyskytovaly vlivem různých motivů a příčin, v různé míře a s vědomím různě intenzivního postihu, záleželo na okolnostech a na osobním zvážení rozsahu potenciální reakce systému na konkrétní jednání. Takové aktivity lze rozdělit na *méně riskantní*, kde riziko postihu nebylo tak velké (protestní akce a demonstrace, překlad samizdatů nebo bytové semináře), ale znamenaly aktivní deklaraci postoje a motivaci se vymezit, zapojit, něco dělat. Aktivity *na hranici riskantnosti* (např. rozmnožování a distribuce samizdatu a jeho shromažďování) občana už v mnoha směrech ohrožovaly, *riskantní aktivity* (podpora, angažování se a organizace opozičních iniciativ) pak při odhalení pro občana znamenaly trest a postih (ztrátu zaměstnání či postavení studenta, v nejhorším možné variantě vazbu a vězení, tak jako u příkladu Václava Havla). (Rozhovor 1)

Příkladem aktivního občanství byl především rok 1968, protože tehdy lidé získali podíl na veřejném dění a pocítili a zažili spoluzodpovědnost. V následující době se pak aktivity občana jako spolupodílníka mohly vyvíjet jen v opozici. Veskrze se jednalo o boj každého jednotlivého člověka proti režimu, který se snažil sehnat si sobě podobné. Petr Uhl k tomu prý řekl – *Konspirace v Československu? Samozřejmě, ale musíš si to dělat sám*. (Rozhovor 2)

Pro Jana Sokola byly v analyzované době určující hodnota svobody, kterou se zabývá dodnes a koncept lidských práv. (Rozhovor 1) Jan Urban dodává, že koncept lidských práv jim tehdy se svobodou splýval. (Rozhovor 2) Klíčem pro aktivní občanství, slovy Ludvíka Vaculíka, však v době nesvobody bylo to, že bylo nezávislé na politickém přesvědčení a záviselo na charakteru. Jakýkoliv akt se pak stával projevem odvahy, občanství či zoufalství. (Rozhovor 2 a 3)

Po pádu komunismu se začaly společnosti transformovat v demokratické systémy. Tento přechod však sebou mimo svobodu a možnost budovat konečně vlastní identitu nesl i citový zmatek až osamělost a izolaci, přetrvávající nedůvěru ve stát a jeho systém a pokles angažovanosti a chuti participovat na společenském rozvoji. (Moree, 2013) Cíl rozvíjet a posilovat občanskou kulturu by tak měl spočívat zejména v oblasti vzdělávání, která podporuje vytváření identity, nabývání sebejistoty a odhodlání zastávat občanské postoje.

3. EMPIRICKÁ ČÁST

Empirická část práce je zaměřena na metodologická východiska, analýzu získaných dat a výsledky. Pro větší přehlednost a čtenářovu snazší orientaci v textu dělím empirickou část do tří hlavních kapitol. K tomuto rozhodnutí jsem přistoupila s cílem, aby čtenář v hutném textu snáze udržel přehled o konkrétní metodě sběru dat, průběhu daného výzkumu a analýze i interpretaci příslušných dat.

Po počátečním představení designu výzkumu, výzkumných otázek a etického hlediska proto následují tři kapitoly věnované vždy představení použité metodologie, realizace postupů a analýzy a interpretace dat. V první kapitole tak analyzuji dokument – esej Moc bezmocných a jeho hlavní témata. Druhá kapitola je zaměřena na metodu hloubkového rozhovoru, kterou jsem použila v rozhovorech s pracovníky Knihovny Václava Havla (dále KnVH). Třetí kapitola představuje kvantitativní šetření pomocí dotazníku realizované u studentů účastnících se výchovně-vzdělávacího programu KnVH, na které navázala kvalitativní metoda focus group.

Získané výsledky jsou souhrnně představeny v závěrečné části empirického oddílu.

3.1 Design kvalitativního výzkumu

Ve své výzkumné studii jsem uplatnila smíšený výzkumný design – kombinaci kvalitativního a kvantitativního výzkumu. (Hendl, 2005) Tento pragmatický přístup umožňuje kombinaci metod sběru dat a analytických technik za účelem lepšího porozumění zkoumanému problému (v jeho hloubce, šířce a podpoře konzistence). Přednost smíšeného výzkumu spočívá ve vzájemném doplňování obou strategií a využití jejich silných stránek (slabé stránky tímto nemizí). (Švaříček, Šed'ová, 2007) Kvalitativnímu výzkumu jde o hlubší a detailnější porozumění, ne však o zobecnění na populaci. „*Účelem kvalitativní analýzy není přinést představu o rozložení jevu v populaci, nýbrž přesvědčivou evidenci o tom, že daný jev existuje a je určitým způsobem strukturován.*“ (Švaříček, Šed'ová, 2007: 210) Kvantitativní výzkum pak mj. dopřává výzkumníkovi rychlý a přímočarý sběr dat.

Smíšený výzkum umožňuje výzkumníkovi postupovat jak deduktivně, tak induktivně, má možnost si stanovit více cílů a zkoumat je z více perspektiv a ve více kontextech. Data tak získává v různých formách a jejich analýza mu přináší směs různých výsledků. (Hendl, 2005) Využití vícero metod ve výzkumu však nemá sloužit k nalezení jedné správné odpovědi, to ani není možné, protože v ne vždy neproblematické sociální realitě jediná odpověď prostě neexistuje. (Švaříček, Šed'ová, 2007)

Vycházela jsem z kvalitativního výzkumu, kvantitativní přístup jsem využila pro získání doplňujících dat (dotazníkové šetření), které jsem posléze zahrnula do základního rámce kvalitativního výzkumu. Použité metody jsem vyhodnocovala zvlášť a data získaná jednotlivými technikami jsem v závěrečné části porovnávala.

3.2 Výzkumné otázky

V této práci zkoumám koncept aktivního občanství, konkrétně v díle Václava Havla, u nositelů jeho odkazu a u příjemců tohoto odkazu. Činím tak pomocí hledání odpovědí na níže uvedené výzkumné otázky:

Jaké jsou obrazy aktivního občanství v Havlových textech využívaných ve výchovně-vzdělávacích programech Knihovny Václava Havla (dále KnVH)?

Jakým způsobem je předáván odkaz Václava Havla k aktivnímu občanství v KnVH, zejména ve výchovně-vzdělávacích programech?

Co znamená aktivní občanství pro zaměstnance KnVH?

Jak vnímají Havlův odkaz k otázce aktivního občanství zaměstnanci KnVH?

Co znamená aktivní občanství pro účastníky výchovně-vzdělávacích programů KnVH?

3.3 Etika výzkumu

Každý výzkum má uvažovat i etické hledisko. Základem by měly být etické zásady chování, které zahrnují principy, jakými jsou důvěrnost (badatel chrání účastníky výzkumu před újmou – zaručí svým respondentům anonymitu, nešíří jejich výpovědi, chrání svá data) nebo informovaný souhlas (výzkumník poučí informátory o cílech a průběhu výzkumu, o nakládání s daty a na základě toho je žádá o psaný nebo ústní, na diktafon nahraný souhlas s účastí ve výzkumu; vyvaruje se jejich klamání nebo výzkumu bez uděleného souhlasu). (Švaříček, Šedřová, 2007) Daná kritéria jsem se snažila ve výzkumu dodržovat, respondenti byli o výzkumu pravdivě informováni, ubezpečeni o zachování anonymity a jejich souhlas s participací jsem nahrála na diktafon.

3.4 Moc bezmocných – analýza dokumentu

3.4.1 Metodologie

3.4.1.1 Analýza dokumentu

V empirické části diplomové práce analyzuji jeden z klíčových českých textů vymezujících téma aktivního občanství, esej *Moc bezmocných*. K tomu jsem použila metodu analýzy dokumentů. Podle Hendla je možné v dokumentech (za které lze obecně označit veškeré stopy lidské existence), jež můžeme analyzovat z různých hledisek, rozpoznat osobní nebo skupinové ne/vědomé postoje, hodnoty i ideje. Vzhledem k nereaktivnosti metody, pokračuje Hendl, se tato hodí k doplnění nebo ověření platnosti poznatků získaných jinou cestou. (Hendl, 2005)

Výhodou metody je, upřesňuje Hendl dále, rozmanitost dokumentů, která nás vede k informacím, jež bychom jinými způsoby nemuseli získat (Mayring, 1990 in Hendl, 2005) a také fakt, že data nejsou ovlivněna působením osoby výzkumníka, jako tomu je u jiných metod, tedy na ně nepůsobí zdroje chyb a zkreslení. „*Subjektivita výzkumníka hraje roli při výběru dokumentů, ale ne v informacích, které jsou obsaženy v dokumentech.*“ (Hendl, 2005: 132)

3.4.2 Průběh výzkumu a vzorek

Výběr textu z díla Václava Havla, který by nejlépe odrážel jeho občansko-aktivní postoj nebo nejlépe odpovídal tématu aktivního občanství, jsem konzultovala s vybranými (čtyřmi) zaměstnanci KnVH. Ti se shodli a doporučili mi k analýze právě tento esej, který je současně využíván ve výchovně-vzdělávacím programu KnVH Havel v kostce.

Hendl uvádí, že analyzovat dokumenty lze podobně jako rozhovory. (Hendl, 2005) Zdrojový dokument jsem proto za pomoci redukce dat skrze parafrázování, sumarizování a kategorizování podrobila analýze hlavních, Havlem pojednávaných témat. Poté jsem přistoupila k interpretaci, kterou předkládám v jedné z následujících kapitol. Původní text je tak redukován na klíčová tvrzení a rozšířen o vlastní interpretaci. (Švaříček, Šedřová, 2007)

3.4.3 Zpracování dat

Havlovu esej analyzuji s ohledem na hlavní témata, která Havel v textu předkládá. K tomu mi přijde zajímavé i důležité uvést text do širšího kontextu, tedy se zmínit i o

jazykové formě textu, která je u Havla význačná i výjimečná a stručně i o pozadí vzniku textu a jeho působení ve společnosti.

Samotné analýze hlavních témat tak předchází širší zasazení textu do kontextu jeho vzniku (produkce)³¹, rozptylu ve společenském prostoru (reprodukce) a jeho konzumace čtenáři či posluchači (recepce). (Hájek, 2014) To je doprovázeno jazykovou analýzou textu (používaný slovník, gramatika ad.). Zasazení do kontextu je inspirováno Faircloughovým třídímenzionálním modelem diskurzu.³² (Fairclough, 1992)

3.4.4 Interpretace dosažených výsledků

V této části analyzuji a interpretuji esej Moc bezmocných a hledám zde odpovědi na výzkumnou otázku: *Jaké jsou obrazy aktivního občanství v Havlových textech využívaných ve vzdělávacím programu KnVH.*

3.4.4.1 Význam eseje

Interpretovat esej Moc bezmocných z roku 1978 je potřeba v kontextu společensko-historické situace, kterou jsem nastínila v teoretické části, protože sama esej vychází a odráží právě zmiňované dění. Jedná se o text komentující systémové a procesní uspořádání sovětského bloku a člověku poskytující skryté návody na to, jak se z této všeobjímající moci systému osvobodit. Jaký je však jeho význam v dnešní době, v době demokratické? Na takové zamyšlení zde bohužel není prostor, nicméně s odkazem na jiné autory lze říci, že Havlovy úvahy nesou silná sdělení, jsou nadčasové a mohou tudíž promlouvat nebo být konfrontovány i dnes. (Kroupa, 2012) Zejména pak díky esejistické formě, která před čtenářem otevírá otázky, jež překračují dobu svého vzniku a vybízejí jej k reflexi aktuálního dění a sebereflexi. (Palouš in Freimanová, 2012)

³¹ Hájek odkazuje na důležitost aspektu produkce, kterým je tvůrčivost – autorství textu, tedy kdo, jak, s jakým účelem a za pomoci jakých strategií text píše. (Hájek, 2014)

³² Každá diskurzivní událost je podle Fairclougha třídímenzionální a propojuje tři analytické okruhy. Základem je *textová dimenze*, tj. jazyková analýza textu, následuje *dimenze diskurzivní praxe* (upřesňující povahu procesů produkce a interpretace textu). Konečnou dimenzí je *dimenze sociální praxe* (jedná se o otázky sociální analýzy, např. o institucionální a organizační okolnosti, ve kterých jsou diskurzivní události generovány, a jak tyto utváří povahu diskurzivní praxe). Tato rovina pak ovlivňuje předešlé dvě. (Fairclough, 1992)

3.4.4.2 Jazyková interpretace

V tomto oddíle se zaměřuji na analýzu jazykové reprezentace. Havlův text je řazen do žánru esejistického³³. Forma eseje obsahuje určitá specifika ve strukturaci a stylu psaní (například úvahy nad otázkami povahy moci, možností disidentů, role opozice), jež jsou doprovázena Havlovým literárním umem. Předně je pro Havla charakteristický spisovný jazyk. Havel si potrpí na knižnost jazyka doprovázenou bohatým slovníkem a rozlišováním jemných jazykových nuancí. Tím, že ovládá jazyk na vysoké úrovni, zachází rozličně i s gramatikou, stavbou vět. Pracuje s pořadím slov ve větě i osobními (aktivními) a neosobními (pasivními) tvary sloves, čímž libovolně posouvá generované významy. Text tak v součinnosti s nadstandardní stylistikou tvoří pozoruhodný celek.

Charakteristické je pro Havla označování sociálních objektů, aktérů a událostí pomocí přenesení významu – metafor, metonymií, synekdoch atd. (např. *lidmi bez tváře; Východní Evropou obchází strašidlo; na Západě; byl do něj zavlčen a s ním zapleten jako Faust s Mefistofelem; účet přijde brzy; náhlý výbuch občanské nespokojenosti; obzor jejich kritické pozornosti; aby se v této své zapletenosti zabydlil atd.*).

Havel tak v textu využívá živý, jednoduchý a srozumitelný jazyk a mnoho výstižných příkladů, proto je esej dobře čitelná i pro „laiky“. V eseji je přítomen i koncept intertextovosti, kdy odkazuje na jiné autory a texty (např. Benda, Masaryk, Patočka, Solženicyn). Havel se v textu drží na obecné, myšlenkové úrovni a promlouvá ke čtenáři.

Při analýze je potřeba mít na paměti, že řečené je v textu vždy na pozadí nevysloveného, tedy toho, co bylo ponecháno implicitní, co bylo vypuštěno, neuvažováno atp. (Hájek, 2014) Je zřejmé, že Havel se drží na obecné úrovni a z textu vyloučil například konkrétní osoby a jejich příběhy, příklady. Je to pochopitelné jednak z podstaty jeho osobnosti a jednak z podstaty systému, který hledal záminky k „popotahování“ všude a ve všem. V tom případě by mohl k dokreslení uvažovat svůj případ, ale ani to nedělá. Otázkou je, jestli by to esej nějak obohatilo. Stejně tak nezmiňuje, co jej přimělo sepsat tento nestandardní esej, vymykající se svou délkou, množstvím pojednávaných témat a na svou dobu i značnou otevřeností. Jak poznamenává Kroupa, Havel také čtenáře hlouběji neuvádí do kontextu doby, protože předpokládá, že jej zná, současný a zejména mladší čtenář, však už může mít s reáliemi i obsahem textu problém. (Kroupa in Freimanová, 2012)

³³ Podle Žantovského je Havlův text nepřesně katalogizován a spíše než o esej se (dle Havlova záměru) jedná o politický manifest. Na žánr eseje tak podle něj sleduje Moc bezmocných mnoho cílů. (Žantovský, 2014)

3.4.4.3 Pozadí vzniku eseje *Moc bezmocných*

Na přelomu 70. a 80. let byl Havel vnímán vedle své dramatické tvorby i jako přední osobnost východoevropského disentu a v zahraničí se mu dostávalo značné pozornosti a podpory. (Hron, 2015) I díky tomu pokračoval ve své občanské angažovanosti, která sestávala jak z psané, tak verbalizované činnosti a byla podpořena aktivním jednáním.

Je zřejmé, že Havel sepsal esej *Moc bezmocných* s cílem nově nahlédnout a pojmenovat aktuální situaci, jeho slovy současnou historickou fází systému (Havel in Freimanová, 2012: 97), včetně jejích aktérů. V jeho případě se tedy jedná o zamyšlení nad povahou současné moci a nad postavením a možnostmi zúčastněných aktérů.

Kroupa Havlovy texty usazuje do širšího rámce poznatkem, že Havel své eseje psal i jako odkaz lidem žijícím v jiných politických systémech, kterým chyběla daná zkušenost a kterou tímto chtěl ve svých textech i pro ně veřejně pojmenovat a zprostředkovat. (Kroupa in Freimanová, 2012)

Podle Lityńského vznikla *Moc bezmocných* na základě setkání československo-polského disentu v létě 1978 v Krkonoších, na kterém začal Havel před zúčastněnými rozvíjet svoji teorii, načež jej Adam Michnik podpořil v jejím sepsání a přislíbil její vydání v Polsku. (Náš Vašek, 2013) Kroupa dodává, že esej vznikla ve spěchu a Havlovým původním záměrem bylo pouze sepsat úvod k československo-polskému disidentskému sborníku. (Kroupa in Freimanová, 2012)

3.4.4.4 Analýza hlavních témat

Text krystalizuje kolem témat *moci „post-totalitního“ politického systému, paralelních struktur a jedince*. Povahu moci systému charakterizuje Havel coby statickou a stabilní, jenž v sobě odráží s ní zapletenou apatickou konzumní společnost. Nezávislé paralelní struktury, pokračuje, kterým je znemožněn vliv i uplatnění v existujících společenských strukturách, spatřují svou moc v tvorbě „nezávislého života společnosti“, jehož východiskem je starost o druhé jako akt prohloubení odpovědnosti k celku a za celek. Tato starost směřuje k člověku a jeho obraně, k obraně uskutečňování jeho práv a jako taková se snaží být veřejná, otevřená a v souladu se zákony. Moc jedince spatřuje Havel v jeho rozhodování, nakolik se nechá post-totalitním systémem vtáhnout do mocenské struktury. Pokud se tomuto člověk vzepře, je systémem zavržen a vypuzen, nicméně je mu odměnou identita člověka jako člověka (nikoliv jako součásti systému) a

pocit zachování si důstojnosti. Základní konflikty moci tedy neprobíhají na úrovni společnosti, ale uvnitř každého člověka.

3.4.4.4.1 Moc post-totalitního systému

Tato kategorie vytváří příčinu i prostor pro působení dalších dvou pojednávaných kategorií, tedy jsou tyto tři úzce provázány.

„Post-totalitní“ systém, etablovaná moc, se vymyká tím, že moc nedrží jedinci, ale stojí na ideologii. Na příkladu zelináře umístujícího do výlohy svého obchodu ceduli s nápisem „*Proletáři všech zemí, spojte se!*“ (Havel in Freimanová, 2012: 104) poukazuje na ideologické (a paradoxní) mechanismy systému. Zelinář tak umísťuje mezi zeleninu nic neříkající nápis, vyprázdňené heslo, které ani není jeho názorem. Je však viditelným gestem, stvrzujícím daný rituál a dávajícím echo systému i spoluobčanům.

Podle Havla tak ideologie přestává sloužit moci, moc začíná sloužit jí, což představuje jak záruku její vnitřní konzistence, tak kontinuity, pokud zůstane tento proces neporušen. O to se má postarat politický systém, i proto, aby sám sebe uchránil před narušením. K tomu mu má sloužit nastavení ideologického rituálu, systému pravidel, jenž má jedince odradit od vzpoury, ta by pro něho znamenala tvrdé důsledky.

Havel v tomto případě mluví o „samopohybu“ systému, o udržování moci systému spleťtí sítí nástrojů k tomu určených, včetně kumulace moci či odlidštění člověka. Pro tuto kategorii jsou proto charakteristické neosobní procesy, apriorně přijímané, jevící se jako automatické, ze kterých se vytrácí zodpovědnost.

3.4.4.4.2 Moc jedince: kategorie aktivních a pasivních aktérů

Havel nemluví přímo o (aktivním) občanovi, v centru jeho úvah je člověk a jeho (autentická) existence. Člověka zasazujícího se o svou bytostnou podstatu řadí mezi aktivní aktéry, mezi ty, co jednají (tj. narušují systém). Člověka jako součást systému, tedy toho, který podporuje svým chováním systém, řadí mezi aktéry pasivní a označuje je za objekt jednání. Rozdíl v přístupu těchto aktérů tak vidí ve sledování specifického životního zájmu.

Přístup charakteristický pro pasivního aktéra je přístupem přizpůsobení se systému, čímž je tento aktérem utvrzován a podporován. Konkrétně se tak jedná o sled určitých vyžadovaných jednání, která se navzájem potvrzují (toto se má a musí dělat). Uvádí to na příkladu úřednice a zelináře, kteří sami pouze opakuji předešlé jednání, které okoukali u druhých. Ve skutečnosti tak jeden druhého svým jednáním nutí přijímat danou hru,

stvrzovat tím danou moc a vzájemně se pomáhají udržet v poslušnosti vůči systému. Jak Havel shrnuje, oba jsou obětí systému i jeho nástrojem.

Pasivní aktér je tak podle Havla člověk davový, anonymní, je adaptovaný, žije v souladu se společností. Je objektem ovládnutí, zároveň i jeho subjektem. Je poslušný – dělající to, co se dělá, co se má a musí dělat. Je zapletený do mechanismů moci, čímž spoluutváří obecnou normu a vykonává nátlak na druhé. Je nesvobodný. Havel tyto označuje za lidi bez tváře, loutky nebo sluhy rituálu. Je to pro něho člověk bloudící, který přijímá nabídku vládnoucí ideologie spočívající v usnadnění jeho života, za což je mu ale povinován leccos obětovat. Za loajalitu tak následuje „odměna“ – v celku klidný a bezproblémový život. Podle Havla je tento přístup charakteristický pro většinu lidí post-totalitní společnosti.

Přístup charakterizující člověka coby aktivního, činného aktéra představuje přístup nezamýšlené konfrontace se společenskou mocí, která vzniká pouze tím, že dotyčný usiluje o autentickou existenci, třeba úmyslem dělat dobře svou práci, tedy usiluje o „život v pravdě“. Tento aktér přesahuje svým jednáním své předem vymezené postavení. Tím, že se snaží o autentický život, vstupuje do otevřené konfrontace se společenskou mocí, která na to příslušně reaguje. Tento přístup Havel připodobnil na příkladu vedoucího pivovaru, který usiloval o efektivní chod pivovaru i výrobu kvalitního piva. Naplňování tohoto „šlechtného“ cíle mu však bylo neustále mařeno nekvalifikovanými zato mocensky vlivnými nadřízenými. Nejenže výsledkem byly horší a horší poměry v pivovaru odrážející se v kvalitě práce a piva, ale po intervenci vedoucího u příslušného ředitelství i jeho vyhazov coby politického škůdce.

Aktivní aktér je tak člověk nezávislý, vymykající se davovému smýšlení a jednání. Vlivem různých okolností a příčinění se stal protivníkem systému. Vzpírá se jeho intencím, odmítá vyhovět některým jeho nárokům (dělat věci, které se dělají). Takový aktér je reflektující, usilující o autentičnost svého bytí, naplňující svou individualitu, identitu i důstojnost. Je svobodný a odpovědný svému životu. Důsledkem takového jednání je trest postihující veškeré sféry jeho života. Tento přístup se týká mnohem menšího počtu lidí, protože zastávají (často nezamýšleně) roli odpůrce systému. To jim ale umožňuje svobodněji žít.

3.4.4.4.3 Moc paralelních struktur

Někteří z těchto aktivně jednajících aktérů navíc podnikají i konkrétní kroky proti manipulaci systémem, odpovídající „vyšší odpovědnosti“, odpovědnosti celku. Z těchto

pak může vzniknout viditelnější, souvislejší a strukturovanější iniciativa překračující hranice pouhé vzpoury. I když tyto lidi označuje Havel vnímáním systému za „podobčany“, jedná se o příklad aktivně jednajících občanů. Abychom se vyvarovali černobílému vidění a dělení, i Havel podotýká, že je „dalek představě, že jediní poctiví a odpovědní lidé jsou ti, kteří se octli vně existujících struktur a v konfrontaci s nimi.“ (Havel in Freimanová, 2012: 164)

Pokračuje, že ve státě je na tisíc lidí snažících se o život v pravdě a miliony těch, kteří by tak chtěli žít, ale vlivem okolností nemohou nebo nechtějí. Z tohoto množství je podle něho náhodně vybráno několik desítek osob, ze kterých je učiněna zvláštní společenská, aktivně jednající kategorie – *disent*. Není to v jeho očích skupina, která by usilovala o společný zájem a šla tak proti vládě, ale jsou to pro něho obyčejní lidé vyjadřující se nahlas, vyslovující to, co se druzí neodvážejí nebo nemohou vyslovit, tedy mluvící a jednající i za tyto a zastávající se jich.

Určitou skrytou moc tak podle Havla nese (v „opozici“ k establishmentu) právě tento „nezávislý život společnosti“ coby prostor artikulace života v pravdě (i o samotné pravdě hovoří Havel jako o mocenském faktoru či přímo politické síle). Ten tvoří lidé působící vně mocenských struktur a tedy působící proti samopohybu. Disidentství a disidentská hnutí jsou jedním z projevů tohoto nezávislého života a sami disidenti disponují velmi omezenou nepřímou mírou faktické moci a potenciální politickou mocí. Tyto nezávislé iniciativy se snaží odhalovat pravou povahu moci a tím působit na společnost, oslovit lidi „žijící ve lži“, ve kterých spatřují potenciální moc ke konfrontaci se systémem a nabídnout jim alternativní způsob života. Proto mluví Havel o moci „bez-mocných“, moci těch, kteří nabourávají systém svou důslednou obranou člověka.

V těchto otevřených nezávislých občanských iniciativách a společenstvích, která označuje za neformální a nebyrokratická, vidí předobraz tzv. „post-demokratických“ struktur se specifickou občanskou společností utvářenou zdola. Tyto samo-organizované struktury mají podle Havla vznikat z aktuálního smyslu a potřeby, po splnění a vyřešení těchto by měly opět zanikat (neměly by tak usilovat o kumulaci moci). Jejich největší devízou je však rehabilitace a posílení podstatných demokratických hodnot – důvěry, otevřenosti, odpovědnosti, solidarity a lásky, kterými „lze založit trvalou hráz proti plíživé totalizaci“. (Havel in Freimanová, 2012: 215)

3.5 Knihovna Václava Havla – hloubkové rozhovory

3.5.1 Metodologie

3.5.1.1 Polostrukturované hloubkové rozhovory

Do své práce jsem zařadila kvalitativní metodu hloubkového rozhovoru, konkrétně polostrukturovaného rozhovoru, který vychází z předem připraveného seznamu témat a otázek a tazatel se může v jeho průběhu libovolně doptávat. (Švaříček, Šed'ová, 2007) Podle Hendla tato metoda napomáhá udržet zaměření rozhovoru, umožňuje strukturovanější provedení a ulehčuje srovnání. (Hendl, 2005)

Cílem rozhovorů bylo získat informace a data k určité skutečnosti, tj. získat stejné pochopení, jakým disponují členové dané skupiny (zde zaměstnanci KnVH). Tomu předcházela detailní příprava otázek k rozhovorům i příprava na vstup do terénu. Na jednotlivé rozhovory navázal jejich přepis a otevřené kódování, tím se tak seznam otázek v průběhu výzkumu modifikoval. (Švaříček, Šed'ová, 2007)

Uváděné závěry nelze generalizovat a je třeba mít na paměti, že sám výzkumník zkresluje svou přítomností terén a svou dovedností komunikovat a ptát se získávané informace. Ve výzkumu nelze být neutrální (Švaříček, Šed'ová, 2007) a podle Wodakové nelze být ani objektivní a nezaújatý, na místě je proto své kroky neustále reflektovat. (Vávra, 2008)

3.5.1.2 Kódování

Kódování je základní analytickou technikou využívanou v práci s nasbíranými daty, pomocí níž se snažíme transformovat přirozeně se vyskytující data do odborného kontextu. (Hájek, 2014) Strauss s Corbinovou představují proces kódování v rámci třech úrovní – kódování otevřeného, axiálního a selektivního, které slouží k vybudování zakotvené teorie určitého jevu. Technika otevřeného kódování, kterou lze užít i u jiných výzkumných designů a které jsem se držela i já, umožňuje započít s analýzou dat a jejich interpretací (Švaříček, Šed'ová, 2007), tedy přirozenou strukturu dat rozložit na soubor kategorií. To se děje označením relevantních úseků kódy reprezentujícími určité významy. Tak vzniká analytická úroveň, která umožňuje sledovat dimenze těchto kódů a navrhnout teoretické vztahy mezi nimi. Tímto seskupováním vytváříme kategorie. Cílem axiálního kódování je pak porozumět vztahům mezi kategoriemi a porovnat a uspořádat je tak, aby vytvořily

strukturu odborného vysvětlení jevu. V selektivním kódování probíhá závěrečná integrace kategorií do celku a vytváření teorie. (Hájek, 2014)

3.5.2 Průběh výzkumu a vzorek

Výzkum jsem započala prováděním hloubkových rozhovorů se zaměstnanci KnVH. Vzorek jsem si vytipovala podle pracovní agendy jednotlivých zaměstnanců, tedy jsem oslovila převážně ty, kteří pracují s odkazem Václava Havla, posléze jsem uplatnila techniku sněhové koule. Ta spočívá ve výběru jedinců, při kterém původní informátor vede výzkumníka k jiným členům cílové skupiny. (Disman, 2002) Cílem rozhovorů bylo zmapovat, co znamená aktivní občanství pro zaměstnance KnVH, instituce, která pečuje o odkaz Václava Havla a dále ho rozvíjí. Také jak oni vnímají tento odkaz, co pro ně osobně znamená a jak s tímto odkazem dále v rámci KnVH nakládají. Rozhovorů jsem provedla šest, jeden z mnou dále oslovených informátorů s omluvou odmítl na výzkumu participovat a čtyři se nevyjádřili. Vzorek tak není velký, ale věřím, že jeho vysoká výpovědní hodnota pro ilustraci rozpětí tématu v této skupině postačí.

Vzorek šesti respondentů tvoří dva muži a čtyři ženy. Dva respondenti strávili v době komunistického režimu více než polovinu svého života, čtyřem respondentům výraznější zkušenost s tímto systémem chybí, převážnou část svého života strávili v demokracii.

Výpovědi účastníků jsem s jejich souhlasem nahrála na diktafon a zaručila jim ve výzkumu anonymitu. Respondenty tedy neuvádím v diplomové práci pod jejich jmény, nejde v ní totiž o názory konkrétních lidí, ale o nástin smýšlení zaměstnanců významné instituce k projednávanému tématu.

3.5.3 Zpracování dat

Data jsou na počátku analýzy rozsáhlá a nestrukturovaná, rolí výzkumníka je je organizovat, podrobit systematické analýze a interpretaci. Tak se může stát hledáním klíčových tvrzení nebo interpretací skrytých významů z výpovědí. (Švaříček, Šed'ová, 2007) Získaná data jsem v průběhu výzkumu postupně zpracovávala, abych mohla navázat nebo mohla upravit metody stávající. Rozhovory jsem převedla za pomoci doslovné transkripce do psané podoby. (Hendl, 2005)

K datům jsem se snažila přistupovat kriticky a měla na paměti jejich možné zkreslení mou osobou. Po transkripci jsem množství získaných dat redukovala za pomoci otevřeného kódování. Mezi získanými kódy jsem poté pomocí analytické techniky

tematického kódování, která se drží na úrovni jednotlivých případů (jednotlivé rozhovory) a sociální skupiny (zaměstnanci KnVH) hledala na základě podobnosti vztahy a zastřešující kategorie. (Švaříček, Šed'ová, 2007) Chtěla jsem tak zůstat v součinnosti s daty, protože daných šest respondentů jsou samy o sobě zajímavé osobnosti a jejich výpovědi k výzkumným otázkám vnímám jako velmi podnětné, jazykově rozmanité a tematicky zajímavé.

Po fázi primární interpretace dat, která vychází přímo z dat, následovala fáze sekundární interpretace, jež je paralelní s procesem psaní a z dat nevychází. Podle Švaříčka a Šed'ové lze v této fázi použít k vysvětlování toho, co je v datech, ty zdroje, které nám k tomu mohou být užitečné, tedy i odbornou literaturu, jiné výzkumy, vlastní zkušenosti atd. (Švaříček, Šed'ová, 2007: 244) Ve výsledkové části proto používám zdroje k interpretaci dat i já, což může být pro čtenáře překvapivé. Snažím se tím „zachytit smysluplně komplexitu zkoumaných jevů a případů sociálního světa.“ (Hendl, 2005: 223)

3.5.4 Interpretace dosažených výsledků

V této části analyzuji a interpretuji data získaná z polostrukturovaných hloubkových rozhovorů se zaměstnanci Knihovny Václava Havla a hledám zde odpovědi na druhou, třetí a čtvrtou výzkumnou otázku:

Jakým způsobem je předáván odkaz Václava Havla k aktivnímu občanství v KnVH, zejména ve výchovně-vzdělávacích programech?

Co znamená aktivní občanství pro zaměstnance KnVH?

Jak vnímají Havlův odkaz k otázce aktivního občanství zaměstnanci KnVH?

3.5.4.1 Jakým způsobem je předáván odkaz Václava Havla k občanství v Knihovně Václava Havla a v jejích vzdělávacích programech?

3.5.4.1.1 Knihovna Václava Havla: vize

Knihovna Václava Havla, o.p.s. (KnVH) byla založena v roce 2004 jako instituce, která má mj. shromažďovat a připomínat svědectví „nedávných dějin, povahu totalitního systému a boj proti němu a těžkosti společenské transformace po jeho kolapsu“ tak, aby jako jeden z pramenů poznání přispěla k zamezení opakování starých chyb a umožnila tak odvrátit různá vážná nebezpečí. (Havel, 2006) Václav Havel v ní spatřoval tři hlavní linie a funkce – *informativní/vzdělávací*, tj. vybudovat expozici vybraných originálních dokumentů, *badatelskou* – zpřehlednit a zpřístupnit, ideálně v elektronické podobě

nejrůznější archiválie badatelům a veřejnosti, a linii *společenskou*, ve které by Knihovna vytvořila určité ohnisko kritického myšlení, veřejnou platformu setkávání a debatování. Mimo to by se Knihovna mohla uplatňovat širěji i jako podporovatel publikační činnosti nebo spolupracovník vysokoškolských institucí coby zadavatel tematických úkolů ke zpracování. Havel tak spatřoval důležitost instituce v tom, že „*její existence (by) významně přispěla k pluralitě společenské sebereflexe v naší zemi jako veskrze nezávislé ohnisko poznání, opírající se o autentické a mnohdy dosud neznámé dokumenty či jejich zdroje.*“ (Havel, 2006)

Knihovna podle Havlovy vize a přání neusiluje o to být jeho monumentem, ale jde dál v tom, že na jedné straně shromažďuje, archivuje a spravuje odkaz Václava Havla pro širokou veřejnost a na druhé pak funguje jako otevřená platforma s cílem zviditelňovat a udržovat tento odkaz ve společnosti, vytvořit prostor pro sdružování, působit na společnost a zvyšovat její informovanost.

„*(...) my spoustu energie a spoustu práce věnujeme tomu, že ten odkaz shromažďujeme, to znamená, sbíráme odevšad dokumenty, dopisy, fotografie a tak dále, zpracováváme je, studujeme je, zpřístupňujeme je veřejnosti a vycházíme z toho, co už sám Havel, když se tahle Knihovna zakládala v roce 2004, tak on napsal naštěstí pár věcí na papír, a jak si to představuje, takže to máme o tom nějakou zhruba představu (...).*“

(Respondent č. 1)

„*Já si myslím, že cílem je udržovat ten odkaz nějak ve společnosti, která, myslím, že v tuto chvíli to potřebuje a vidíme to i jako na těch lidech jenom, kteří se tady schází. Vlastně na to, že to máme každý večer, víceméně každý večer, tak je ten sál zaplněný. Takže ten nějaký ostrůvek “pozitivní deviace“ je i potřeba, lidi se tady rádi sdružují a dozvídají se nové věci a debatují.*“

(Respondentka č. 4)

3.5.4.1.2 *Knihovna Václava Havla: agenda*

KnVH stimuluje občanskou společnost a aktivní občanství tím, že mj. vytváří platformu určenou k širokému střetávání občanů (aktivní obce i široké veřejnosti) a propojování společenských skupin nad současnými tématy a problémy. Podporuje tříbení jejich názorů a vztahu ke společnosti a politické situaci prostřednictvím zvyšování informovanosti a diskuzí, čímž otevírá prostor k přemýšlení, zaujímání postojů, hledání společných postojů nebo k tvorbě sítí a sociálního kapitálu.

„Takže se, doufám, že se snažíme být co nejvíc otevřený jakémkoliv vrstvám společnosti a vlastně to, jak nám lidi píšou, tak skoro nikoho, myslím si, že neodmítáme, že to je vlastně fakt otevřená platforma toho, že je tu nějaký místo a kdokoliv se přihlásí nebo ozve se nám, že tady chce uspořádat nějakou debatu nebo nějaký čtení, tak jsme pro.“

(Respondentka č. 6)

Tuto část vize naplňuje prostřednictvím rozmanité agendy. Její nejvýznamnější a nejpodstatnější součástí jsou archiv a programová část, tzv. Klub a výchovně-vzdělávací aktivity. Archiv shromažďuje nejruznější dokumenty zmiňované výše, a ty poté digitalizuje. Zároveň podporuje badatelskou činnost, kdokoliv tedy potřebuje, má možnost pátrat fyzicky v archivu umístěném v prostorách Knihovny v Ostrovní ulici v Praze nebo je mu k dispozici strukturovaný on-line archiv, tzv. dokumentační centrum, dostupné po přihlášení na webové adrese archive.vaclavhavel-library.org. Klubové aktivity probíhají pod vedením Jáchyma Topola taktéž v prostorách Knihovny téměř každý den a jsou pro veřejnost zdarma. Program je velice pestrý a je sestavován tak, aby zaujmul a zahrnul široké spektrum diváctva.

„(...) je to hrozně různorodý ten program. Jak vlastně Václav Havel byl různorodá osobnost, tak se snažíme tohle to reflektovat. A není to jenom o Václavu Havlovi, ale je tam přítomen samozřejmě nějak ten jeho duch a étos.“

(Respondentka č. 4)

Program je utvářen pomocí několika pilířů – pomocí diskuzních a debatních setkání za přítomnosti hostů (např. politická témata, lidská práva, disent, menšiny), je tvořen kulturními aktivitami (jako jsou divadelní hry, koncerty, literární večery a čtení nebo promítání dokumentů), Knihovna také pořádá různé cykly večerů a debat (např. diskuze redaktorů týdeníku Respekt a jejich hostů nazvané „Debata s Respektem“ nebo havlovské

věci – divadlo, vzpomínkové večery ad.). Na své si přijde jak starší generace „pamětníků“, tak generace mladší, a program se snaží obsáhnout levicová i pravicová témata.

„(...) co se snažíme, je dělat hodně lidskoprávní věci. Takže to je, myslím si, že tím jsme možná jako nejznámější nebo na to se jako nejvíc orientujujeme, že sem zvem různé běloruský a ukrajinský disidenty a, no a teďka tu bude ten Aj Wej-wej, je to teda v Národní galerii. Takže to jsou jakoby disidentský věci. Potom se věnujeme menšinám, že jsou to Vietnamci, Ukrajinci, Poláci, romský večery, no a do toho nějakým způsobem kulturní programy a politický debaty s tím, že se to snažíme i propojovat (...).“

(Respondentka č. 6)

Občanskou společnost KnVH dále rozvíjí například podporou jiných občanských aktivit (organizací, iniciativ, divadel), které se na ni obracejí a to prostřednictvím spolupráce, spolupřátelství nebo udělením záštity.

„(...) spolupracujeme i s oblastními divadly. Teďka se na nás obrací i řada takových jako občanských aktivit a žádají o podporu nebo spolupráci v různých městech České republiky. Kupříkladu v Chrudimi teďka, tam je nějaká občanská aktivita (...) Machr za Chrudim³⁴ (...), (ženské jméno) a ta sama prostě nám napsala, že existují a jestli bychom, to bylo loňské výročí 17. listopadu, jim nějak nechtěli třeba pomoci s organizací jejich programu v Chrudimi, teda 17. listopadu. No, a tak nebyl problém tam třeba vzít naše propagační letáčky, prodávat tam naše knížky a vlastně udělit jim záštitu, proč ne. No, a tímhle tím způsobem taky se snažíme, vlastně touhle tou kooperací, různými spolupřátelstvámi rolemi podporovat i jiné občanské iniciativy.“

(Respondentka č. 5)

Jak vidno, Knihovna se snaží působit i mimo hlavní město, mj. i proto, že jí je prý často vyčítáno, že je „pražskou kavárnou“. Jsou tu tedy snahy o vymanění se z této nálepky, jak podporou jiných organizací a iniciativ, tak rozšiřováním vlastní působnosti skrze připravované projekty. Svoje aktivity se snaží Knihovna zviditelňovat i šířením do sdělovacích prostředků, což se jí momentálně daří prostřednictvím osoby nového ředitele Michaela Žantovského (ve funkci od 9/2015).

„My do těch, no, tak dost často, třeba teď současný pan ředitel Michael Žantovský je v televizi různě vidět, dělají se s ním různě rozhovory, třeba na základě, nebo u

³⁴ MaChr za Chrudim malebnou z.s.

příležitosti různých výročí, teda zase Václava Havla, připomínáme tu jeho osobnost, ten odkaz. A, já nevím, Jáchym Topol, to je taky vcelku vážená, známá osobnost, takže tohle je vlastně takový dobrý prostředek, když je někdo mediálně známý, aby k těm masám, to je hrozný, k lidem, (...) k širší veřejnosti jako promluvil. No, a tak doufáme, že nás někdo poslouchá.“

(Respondentka č. 5)

3.5.4.1.3 Knihovna Václava Havla: výchovně-vzdělávací programy

V rámci své agendy se Knihovna zaměřuje i na výchovně-vzdělávací aktivity. Zajímalo mě tedy, o jaké aktivity a programy se jedná, jaké metody se v nich používají a co je jejich záměrem. Primárním záměrem Knihovny, jak jsem právě uvedla, je působit na dospělou a dospívající populaci. Ve vizi Václava Havla, ani v poslání Knihovny se však o systematictější přístup ke vzdělávání a výchově mládeže nemluví, respondenti však uvedli, že toto téma je předmětem současných debat a Knihovna by se na něj měla začít více zaměřovat.

Možnosti KnVH nabízené mladým lidem v rámci vzdělávací oblasti lze rozlišit do tří úrovní. První úroveň se vyznačuje aktivitou na straně studentů, kdy sami studenti žádají Knihovnu o nejrůznější spolupráci.

„Oni sem můžou, když je jako zajímáme, když je třeba zajímá náš archiv, tak sem prostě můžou úplně klidně přijít a to se jim věnujeme, (...).“

(Respondentka č. 5)

Druhou úrovní je spolupráce KnVH se školami, která je charakteristická aktivním přístupem škol, školy samy se zajímají o možnosti KnVH na tomto poli (exkurze do KnVH, programy a semináře v KnVH, besedy zaměstnanců KnVH ve školách atd.).

„Na filosofické fakultě Univerzity Karlovy jsou dokonce dva semináře věnované Václavu Havlovi, jak dramatikovi, tak vlastně esejistovi a filosofovi. To vede pan profesor Holý tu dramatiku a paní docentka Vaňková filosofii jazyka. A to je takový zdroj častých návštěv v rámci různých exkurzí a seminářů, že prostě ta skupina vysokoškolských studentů jde sem a skutečně se zajímá, protože už jsou nějakým způsobem poučení.“

(Respondentka č. 5)

Třetí úrovní je spolupráce KnVH se školami, která je charakteristická aktivním přístupem Knihovny. Knihovna aktivně nabízí své programy a služby školám

prostřednictvím inzerce nebo jejich přímým oslovením (např. soutěž o nejlepší studentský esej, přednášky na univerzitách).

Energie vložená do této oblasti je zřejmě nižší než do oblastí uvedených výše (zejména klubového programu). Nechci tím tvrdit, že je to špatně, aktivity organizace se odvíjejí od její vize a nastavených cílů, které, jak jsme viděli, směřují jiným směrem. Jedna ze zaměstnankyň to shrnula slovy: „Čas je náš nepřítel,“ tedy je to převážně otázka času a kapacit, které jsou omezené a momentálně upřeny na jiné cíle. Přesto však Knihovna má zájem o práci s mladými lidmi a cítí potřebu mladší věkovou kategorii zaujmout. V rámci rozhovorů vykrytalizovaly možnosti, jak by to šlo realizovat a provázat s vizí Knihovny, v sekci doporučení proto rozvedu jak.

3.5.4.1.4 Možnosti pro mladé lidi: co KnVH dělá

Na základě vlastní poptávky, jaké možnosti jsou mladému člověku³⁵ v KnVH v současnosti nabízeny? Předně je to přístupný archiv a podpora jeho badatelské činnosti s možnostmi konzultací. Knihovna také každoročně vypisuje esejistickou soutěž pro studenty středních škol (více níže) týkající se současných témat. Pokud by mladý člověk chtěl s Knihovnou úžeji spolupracovat, nabízí mu tato možnost stáže nebo dobrovolnictví (v archivu nebo na přípravě akcí). Mladý člověk má samozřejmě možnost navštěvovat i večerní klubové akce. Další možnosti jsou pak v rámci spolupráce se školami v jednotlivých programech, seminářích či přednáškách. Cílem těchto podle respondenta č. 1 není didaktičnost, učit žáky znalostem. Knihovna se spíše soustředí na to, aby pomohla žákům vytvořit znalostní rámec, ve kterém jim následně umožní a podpoří je v samostatném i sdíleném uvažování, čímž vytváří onen zmiňovaný prostor působení.

Dvou až tříhodinový interaktivní program *Václav Havel – český mýtus aneb Havel v kostce* pro základní a střední školy cílí na zvyšování povědomí o osobnosti Václava Havla s akcentem na jeho myšlenky, které se tímto snaží oživit a udržovat aktuální (k jejich ilustraci dobře slouží stejnojmenná expozice v přízemí Knihovny, ze které program vychází). Tyto jsou s využitím metod kritického myšlení vztahovány k osobnostem a životům studentů tak, aby za pomoci sebereflexe sami zhodnotili, nakolik na ně daná tvrzení ne/sedí nebo v jakých formách se vyskytují v současné společnosti apod. (např. zda sami v sobě máme Havlova Čecháčka a jak se příp. projevuje). Nejde tedy o znalosti, jako o individuální i skupinovou práci s texty, přemýšlení a diskutování o nich. Program, ke

³⁵ Mluvím o kategorii mládeže, kterou zde pro moje potřeby ohraničím věkem 15-25 let.

kterému zároveň lektorka Nina Rutová (externí lektorka KnVH) vytvořila metodiku pro učitele (Rutová, 2011), sleduje, s důrazem na použití metod kritického myšlení, několik témat (těmi jsou např. disent, svědomí, čecháčkovství, moc jazyka atd.). Program i metodika odpovídají Rámcovému vzdělávacímu programu.

„(...) ale přišli i učni. Jeden pan učitel vodil docela pravidelně učně. To bylo velmi zajímavé, protože tam třeba jsem je nechala pracovat s tím, s tím textem, jak Havel přišel na to, že má doma odposlouchávací zařízení v lustru, aby to bylo pro ně i jakoby technicky představitelné. A hlavně to, že i oni sami možná budou stát někdy před problémem instalovat někomu odposlouchávací zařízení, když to nařídí šéf. A co to udělá s jejich vlastním svědomím, jestli takovou práci půjdou udělat, jaksi v klidu, protože šéf řek', anebo jestli u toho budou přemýšlet, za jakým účelem.“

Nina Rutová, lektorka programu Havel v kostce

Lektorka poukázala na vývoj, ke kterému v programu za dobu jeho existence došlo.³⁶ Jeho historie se tak dá rozdělit do dvou podstatných období – do období těsně po revoluci (konec 20. století), kdy učitelé se svými studenty programy navštěvovali velmi často a zajímali se o společenské dění (toto období bylo značně euforické) a do období stabilizované společnosti 21. století, kdy zájem o kurz i dění podstatně upadá. Poslední roky se podle slov lektorky konají semináře nepravidelně a zřídka³⁷. Jednak to může být proměnou nálad a cílů ve společnosti a jednak i tím, že program není aktivně do škol nabízen (dříve byl inzerován v časopise Rodina a škola a ve věstníku Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy, ale i vzhledem k úsporám financí se od toho upustilo). Podle jedné ze zaměstnankyň KnVH je to i upadajícím zájmem o fenomén Havel.

Kurzů se účastní osmé a deváté třídy základních škol a všechny ročníky středních škol, převážně v období zkoušek a maturit jako podklad k nim. Největší zájem o kurzy je ze strany gymnázií. Na kurz a lektorku jsou také již navázáni konkrétní učitelé, kteří se tak do Knihovny opakovaně vrací.

³⁶ Program existoval už před vznikem Knihovny Václava Havla.

³⁷ Pro ilustraci se podle údajů KnVH kurz v roce 2009 konal 24x, další roky pak vykazují klesající tendenci, v roce 2014 se tak kurz konal 7x a v roce 2015 4x.

„Ale musím říct, že to bylo dost jiné vlastně. Že jsem si uvědomila, že jsem současně nějaké historie už a že na počátku ty studenti jakoby reagovali jinak než možná teď, kdy už zase je jakoby ta společnost stabilizovaná takzvaně. A možná skeptická vůči idealismu a idealistům. To vnímám u těch studentů.“

Nina Rutová, lektorka programu Havel v kostce

Další charakteristickou aktivitou Knihovny v této oblasti je každoročně vyhlašovaná *Soutěž o nejlepší (středoškolský) studentský esej*. V roce 2015 se uskutečnil její 7. ročník. Cílem soutěže je vytipovat dobrého stylistu – osobnost, studenta, který esej vypracuje svědomitě, dbá na úroveň svého myšlení (klade si otázky, na které odpovídá) i psaní, pracuje zodpovědně se zdroji a ideálně se jeho výsledná práce odvíjí od spolupráce s učitelem. Soutěž se snaží být exkluzivní v tom, že nastavuje náročná kritéria psaní a není tedy snadné jimi projít bez určitého vynaloženého úsilí. Mezi tato kritéria například patří splnění předepsaného počtu znaků, gramatická bezchybnost, formulační vytříbenost, nadhled i jistá originalita.

Motivací přihlásit se do soutěže může být jednak to, že první tři místa jsou honorovaná poměrně vysokou finanční částkou³⁸, ale samozřejmě i zájem o dané téma, o osobnost Václava Havla i o tvorbu širšího rozhledu. Svoji roli v tom často sehrávají i učitelé. Ideální přístup učitele podle Knihovny je ten, kdy žáky upozorní na probíhající soutěž, vyzve je k sepsání eseje a nabídne jim možnost konzultací a spolupráce na textu. Špatná praxe je pak taková, že učitel žákům zadá úkol sepsat esej a tyto práce, aniž by je přečetl a probral, vezme a pošle do Knihovny Václava Havla. Spousta takových prací však nesplňuje jak výše nastíněná kritéria, tak ani kritéria pro vypracování eseje. Místo toho studenti píšou slohové práce, které se spíše než hlubším reflexím podobají výstřelům naslepo. Proto ze 70 prací, které do Knihovny přišly v roce 2015, bylo „čitelných“ zhruba 30%. Podstatným kritériem soutěže je i to, že účast v ní je dobrovolná a měla by tedy odpovídat samostatnému rozhodnutí studenta se jí zúčastnit. Ideálním soutěžícím je proto student entuziastický, ne „manipulovaný“. Všechny došlé práce pročítá a hodnotí externí pětičlenná porota (v roce 2015 došlo k výměně stávající, dlouhodobě spolupracující poroty za porotu nového složení), složená z kulturně zaměřených osobností, která také společně vybere vítěze.

³⁸ 1. místo získává 15.000 Kč, 2. místo získává 10.000 Kč a 3. místo získává 5.000 Kč. K tomu mohou být udělena neuhonorovaná čestná uznání. Ne všechna místa musí být vždy udělena.

U této aktivity probíhá, na rozdíl od programu Havel v kostce, aktivní informování středních škol ze strany Knihovny, každoročně jsou tak na konci srpna e-mailem obesláni učitelé s výzvou k zapojení do soutěže.

„(...) ta esej není lehká napsat, takže. (...) Že asi ty děti nemají, nebo nevíme, jestli se to ve školách učí, vlastně jaký náležitosti musí mít esej anebo bysme je tím chtěli i vlastně „donutit“, aby třeba si přečetly ty Havlovy eseje a tak.“

(Respondentka č. 4)

V minulých letech probíhal v Knihovně Václava Havla i *cyklus seminářů* zaměřený na vysokoškolské studenty. Konkrétně se jednalo o semináře Historické sociologie FHS UK pořádané ve spolupráci s KnVH pod vedením dr. Maslowského a jeho hostů. Semináře byly zaměřeny na témata spojená s disentem či undergroundem. (Knihovna Václava Havla, 2016)

Pokud školy projeví zájem, Knihovna nabízí i jednorázové *edukativní programy* nebo *besedy*³⁹, nebo *komentované prohlídky* expozicí Havel v kostce⁴⁰.

„Čas od času někdo z mých kolegů, z těch pamětníků, chodí na školy. Vlastně na to ty děti reagují dobře, že se ho můžou zeptat na věci. Že ten dějepis je hnedka zajímavější, že mají před sebou tu živou osobu, která prostě to zažila.“

(Respondentka č. 4)

„Vím, že právě (jméno kolegyně) tady s kolegyní (jméno kolegyně) objížděly skutečně střední školy, já teď nevím už úplně kde, jestli to bylo někde v jižních Čechách, no s takovým krátkým edukativním programem o Václavu Havlovi. Ale to byla taková jako jednorázová akce (...).“

(Respondentka č. 5)

3.5.4.1.5 Plány

Dostáváme se tímto k plánům Knihovny na poli výchovně-vzdělávacím. Jak jsem zmínila, Knihovna aktuálně řeší, jak své aktivity v této oblasti koncipovat, protože toto pro ni dosud nebylo v rámci vize prioritou. I mezi respondenty bylo téma vzdělávání v Knihovně různě nazíráno. Někdo Knihovnu vidí spíše jako ono ohnisko intelektuálního života, druhý zase vnímá, že by měla působit i jako vzdělávací instituce. Situace ve

³⁹ Pokud se školy ozvou, KnVH jim ráda vyhoví. Sama však vlivem nedostatku času své služby v této oblasti nenabízí.

⁴⁰ Ty probíhají cca 3x do měsíce.

společnosti je k podchycení této „šedé zóny“ neaktivních studentů, podle slov jedné ze zaměstnankyň, více než příhodná.⁴¹

Aktuálně tak připravuje KnVH e-learningový program pro základní a střední školy, který metodicky podchytí téma osobnosti Václava Havla (v českém i anglickém jazyce). Jak jsem zmínila několikrát výše, největší překážku vidí zaměstnanci v nedostatku kapacit a tedy i času, nyní je v Knihovně menší počet lidí na větší počet aktivit.

„Ne, tohle je pravda, že to je neustále předmětem porad a takových věcí, že bysme, ale to se myslím záhy změní, protože jsou tady skutečně hlasy po tom, že bychom měli něco takového. (...) ale vím, že jsme pak o tom mluvili, že to je dobrý, že bychom se měli tomu věnovat nějak systematictěji, ale zase zas nás není tolik.“

(Respondentka č. 5)

„(...) uvědomujeme si, jak moc je to důležitý, protože taky o tom Václavu Havlovi se prostě ne vždycky učí, nebo ti učitelé to nestíhají, neví, jak se k tomu třeba i postavit. Takže chystáme, máme plány, chystáme nějaký e-learningový kurz a takové další věci. (...) to je několik pilířů, ta Knihovna, na to, že je nás tady 10, 12, tak myslím, že děláme ohromnej kus práce (...).“

(Respondentka č. 4)

3.5.4.2 Co znamená aktivní občanství pro pracovníky KnVH?

3.5.4.2.1 Diskurz aktivního občanství

Aktivní občanství je zajímavý fenomén, respondenty nahlížen v rozmanitých polohách a perspektivách, které se přesto v podstatných bodech protínají. Na úrovni diskurzu neměli respondenti problém s porozuměním obsahu pojmu, spíše s jeho označováním.

„(...) a to já myslím je prvek, který je pro to, čemu (Vy) říkáte aktivní občanství, nezbytný.“

(Respondent č. 1)

⁴¹ Aktivní studenti si KnVH sami vyhledají a přicházejí sami od sebe. To je vidět i na večerních akcích, které z velké části tvoří mladí lidé, což KnVH velmi těší. Ty druhé je třeba nějak oslovit.

„(...) a tam jsem taky pochytil něco z toho, co to může být, já nevím, tak říkáte teda aktivní občanství.“

(Respondent č. 2)

Může to znamenat, že respondenti pojem aktivní občanství v běžném slovníku nepoužívají, spíše mluví věcnými termíny, které se konkrétní věci týkají nebo pomocí zástupných pojmů, jakými jsou společenská aktivita, angažovanost nebo opisem občanská aktivita. Respondentka č. 3 dokonce hovořila o ostychu či nezvyku používat tyto „velké termíny“ (na rozdíl od jiných národností, které jsou v této oblasti aktivní) a o nálepkování – stejně jako byl disent pojmenován druhými, aktivní občan o sobě nemluví jako o aktivním občanovi.

Ač pojem aktivní občanství respondenti běžně spíše nepoužívají, byl pro ně srozumitelný, viz níže uvedená citace respondentky č. 4. V rámci focus group jsme se naproti tomu se studenty 4. ročníku střední školy dlouho nemohli přenést přes to, co pojem znamená. U respondentů tak přičítám znalost jejich věku, vzdělání, zkušenostem a zacházení s odkazem Václava Havla.⁴²

„Já myslím, že v tom je, jako v tom pojmu aktivní občanství je celkem všechno (...).“

(Respondentka č. 4)

3.5.4.2.2 *Definování aktivního občanství – postoj a jednání*

Na teoretické úrovni smýšlení znamená aktivní občanství pro respondenty určitý *způsob života*, který tvoří *postojová a jevová stránka*.⁴³ Aktivní občan tak podle respondentů zaujímá postoje, které by měl deklarovat činem.

Primárně respondenti spojovali postoje s nelhostejností, kterou jsem ustavila jako jedno z kritérií aktivního občanství, o kterých budu mluvit dále.

„(...) to podstatné je ta jevová stránka, která je vlastně vždycky o tom, že ten člověk vystoupí z ulity a dobrovolně, spontánně zaujme nějaký postoj nebo dokumentuje jeho

⁴² Co se týče škol, přímo pojem aktivní občanství používá a šíří např. Jeden svět na školách, vzdělávací program organizace Člověk v Tísni, který podporuje společenskou angažovanost mladých lidí a metodicky i učitele v rozvoji tohoto. (JSNŠ, 2016)

⁴³ *Postoj* je tendence člověka ustáleným způsobem reagovat na podněty. Postoje jsou získávány v průběhu života, především za pomoci vzdělávání a sociálních vlivů, obsahují složku poznávací, citovou a konativní. Sociální postoj pak představuje názor nebo připravenost k jednání v souvislosti s určitým problémem nebo volbou. *Jednání* je záměrné motivované chování s cílem změnit dosavadní stav nebo situaci. Sociální jednání je účelné, rozumové, hodnotově motivované doprovázené emoční reakcí, volní jednání pak vědomé, záměrné, řízené jednání motivované dosažením vytyčeného cíle. (Hartl, Hartlová, 2000)

zaujetí nějakým činem, jo. (...) Aktivní občanství je v zásadě výraz pocitu a postoje, že člověku není jedno, co se kolem něj děje.“

(Respondent č. 1)

„To znamená jako nelhostejnost k tomu, co se děje (...).“

(Respondent č. 2)

„Já si pod pojmem aktivní občanství vlastně představuju to, že člověku, který žije v určité komunitě určité společnosti, tak jako není jedno, jak ta společnost vypadá. (...) Vlastně myslím si, že aktivní občanství je takový protipól nějaké lhostejnosti vůči tomu, co se děje za mými dveřmi.“

(Respondentka č. 5)

Postoj aktivního občana tak představuje *nelhostejnost* k okolí a společenskému dění. Souvisí s tím jeho *ochota* konat mimo rámec své domácnosti (přesouváme se tedy ze soukromé sféry do *sféry veřejné*) a jednat, pokud se ho bude situace bytostně dotýkat. Je to i *snaha* o vylepšení stávajícího stavu věcí nebo zamezení nekalým praktikám. Z emocionálního hlediska se jedná o *odvahu* (chybí tak emoce strachu nebo je potlačena) čelit problémům a řešit je. Zde už se ocitáme na pomezí úrovně jednání.

„(...) říkala⁴⁴ tam právě takové věci, že lidi v dnešním Íránu se vůbec nezajímají o to, kdo je politicky u moci a vlastně se tak jako bojí řešit cokoliv, co je právě za jejich dveřmi, (...), to, co už se vlastně děje za hranicemi té domácnosti, to už jakoby nikoho nezajímá nebo mají strach třeba se o to zajímat a to mi připadá jako přesný opak toho aktivního občanství.“

(Respondentka č. 5)

Teoreticky⁴⁵ znamená jednání pro respondenty *energetický vklad* (spojený i s kategorií rizik – viz dále), tedy aktivní zájem o společnou komunitu nebo veřejné dění, který jde ruku v ruce s aktivním přispěním (výše byla např. zmíněna ochota zlepšovat materiální i vztahové situace v okolí, sledovat a zamezovat nepravostem). Jde tedy o doložené úsilí. Jednání aktivního občana se odehrává ve veřejné sféře (nebo v soukromé sféře s dopadem do sféry veřejné, protože jde o motivované jednání s cílem něco ovlivnit)

⁴⁴ Respondentka mluví o iránské režisérce Azadeh Mohammadi, která se v prosinci 2015 účastnila akce Čtení z Havla v Divadle Alfred ve dvoře.

⁴⁵ Praktickou úroveň proberu v oddíle týkajícím se motivů aktivního občanství.

a je součástí občanské společnosti, například jako spolková činnost (např. akce Zažij město jinak, Živé město apod.).

„(...) a také prostě aktivně něco dělá pro to, aby to třeba bylo lepší, ta společnost, ve které žijeme.“

(Respondentka č. 4)

„(...) jedna moje spolubydlící se hodně angažovala proti těžbě toho plynu, jak se to jmenuje, toho na severu Čech, jo. A to mě jako připadá taky vlastně dobrá věc, protože ať to není jako budování něčeho nebo teda zlepšování, tak je to snaha zamezit něčemu, co je špatně. (...) Není to jenom můj práh, no.“

(Respondentka č. 5)

3.5.4.2.3 Kritéria aktivního občanství

Aktivní občanství vykazuje podle respondentů určitá kritéria. Vedle již zmiňované *nelhostejnosti* a *motivace se angažovat* měli však respondenti v této oblasti rozdílné pohledy. Respondent č. 1 tak mezi důležitá kritéria aktivního občanství zařadil *dobrovolnost a spontánnost* konání, které odvodil ze zkušenosti s komunistickým režimem.

„Samozřejmě také za mého života jaksi jsem byl svědkem mnoha jevů, které vlastně na ten první pohled také se jeví jako občanská angažovanost. Všelijaké a takové ty brigády a akce Z a takové věci, kdy lidé jaksi kultivovali nebo prostě zkrášlovali svoje okolí nebo pomáhali při sklizni nebo něco takového. Ten rozdíl kritický je v tom, že to nebylo dobrovolné. Že tam chyběl ten prvek té spontánnosti a to já myslím, je prvek, který je pro to, čemu říkáte aktivní občanství, nezbytný.“

(Respondent č. 1)

Shodné pro respondenty č. 1 a 2 bylo kritérium *reflexe*, tedy to, že je člověk schopen uvažovat v souvislostech a tím řídit své jednání. Respondent č. 2 přidal ještě kritéria *sebereflexe* (reflexe vlastního myšlení a jednání) a *sdílené reflexe* (aktivní občan sdílí své myšlenky s druhými, koriguje tím své názory, a pak se podle toho řídí). Zásadním kritériem pro respondenta č. 2 však bylo kritérium *názorové otevřenosti*, schopnosti vést dialog.

Oba respondenti vymezili definování aktivního občanství tím, že upozornili na fakt, že není občanská angažovanost jako občanská angažovanost. Respondent č. 1 poukázal na to, že před rokem 1989 probíhal státem hojně podporovaný občanský aktivismus, avšak

tento byl vnučený a stát své občany do občanských aktivit manipuloval. Respondent č. 2 pak řešil jiné dilema. V průběhu vymezování aktivního občanství dospěl k tomu, že do definice aktivního občanství spadají lidé různých názorových proudů, tedy i negativně smýšlející lidé. Takový občan tak podle něho může být aktivnější než pozitivně smýšlející občan. Přemýšlel proto, zda definici aktivního občanství odlišit podle kritéria názorového smýšlení, ale aniž si to uvědomil, kritérium, které řeší tento rozpor, v průběhu rozhovoru uvedl. Je to právě otevřenost názorům druhých a ochota vést dialog, co odlišuje aktivního občana od „extrémisty“, který nejspíš reflektuje společenské dění, ale chybí u něj sebereflexe. Sdílená reflexe, která podporuje dialog, je u druhého jmenovaného nahrazována skupinovým utvrzováním nebo davovým myšlením a chováním.

Pro respondentku č. 3 byla zásadním kritériem *rozvaha*, o které mluvila z vlastní zkušenosti. Dá se říct, že je to poměřování pro a proti, rozhodování, zda být v konkrétní situaci občansky aktivní, nebo se jednání zdržet s ohledem na vnitřní dispozice a síly (jaké je moje nastavení, rozpoložení, na co mám a co už přenechám jiným), na dovednosti a způsob zapojení (co umím, čím mohu specificky přispět a s jakou intenzitou) a zejména s ohledem na vlastní hranice (kam už nepůjdu, co neobětují, jak zůstat fyzicky i psychicky v pohodě). O potřebě nastavování hranic mluvila i respondentka č. 6, zejména s ohledem na fyzickou a psychickou rovnováhu (dobíjení vydané energie a předcházení vyčerpání).

„(...) že si najednou člověk, najednou (se) dostane do nějakýho takovýho jako procesu, ze kterýho třeba může bejt i zklamanej a potřebuje tu energii, nebo já jí potřebuju někde získávat.“

(Respondentka č. 6)

Kategorie *vnitřní dispozice* je zajímavá tím, že vedle vnitřní motivace k jednání související s hodnotovým systémem zahrnuje podle respondentky č. 3 i jisté dané osobní nastavení:

„(...) všimla jsem si, že některým lidem se prostě vejde do života toho strašně moc a některým lidem míň, a že to někdy nemusí být způsobeno tím, že by nechtěli, ale že jsou jinak disponovaní. (...) Někdo zvládne dělat pět věcí najednou, pět naplno, je to úplně živná půda u něj, a naopak ho to baví a jiného, když bude těch samých pět věcí dělat, tak zjistí, že jakoby, když dělal tři, tak byl v nějaké pohodě, ale když si k tomu přibral ještě to a to, tak, tak už jakoby ho to převálcovává. (...) Jsou lidi, který vydržej hodně a pak vydržej i to vězení, třeba.“

(Respondentka č. 3)

Toto rozvažování odpovídá věku a životním zkušenostem, mladší člověk má méně závazků a více energie. Starší člověk už se ohlíží například na rodinu, jako respondentka č. 3 na své děti, které pro ni byly prioritou a aktivní občanství proto postavila na vedlejší kolej. Když děti vyrostly a byly již soběstačné, začala se opět občansky angažovat. (Jak uvidíme dále, u respondentky č. 3 v tomto rozvažování hrála důležitou roli i zkušenost z jejího dětství.) Člověk se také ohlíží na své zdraví a psychickou pohodu. Do toho vstupuje hodnotový systém a rozvaha toho, co jsem ochoten obětovat:

„(...) to přišlo přirozeně. To nebylo, jako že bych si to řekla, jako, že teda mým úkolem je, ty mámy, udělat hezkej život svým dětem. Tak jsem prostě neviděla tolik, nebo nechtěla vidět, nebo i viděla a nešla do těch věcí tak, jako teď, když vím, že děti jsou už zajištěné a najednou se můžu dívat kolem, víc na to, co se děje a více se zajímat. Ale to každý tak nemá postavený, právě. (...) Jako ty děti jsem neobětovala, jo.“

(Respondentka č. 3)

Respondentka č. 5 považovala za podstatné kritérium aktivního občanství *přesah soukromí*, domácího prostředí. Podle ní se primárně člověk aktivizuje tehdy, pokud se záležitost bytostně dotýká jeho nebo jeho okolí.

„Prostě týká se to mojí, nebo území, v kterým já se pohybuju a někdo mi ho chce zrušit nebo poškodit, tak já přece musím udělat to, že jdu a někomu to jako řeknu a snažím se zamezit tomu, aby se to stalo.“

(Respondentka č. 5)

Shodným kritériem pro všechny respondenty, a dá se říct, že určujícím pro aktivní občanství, je kritérium zodpovědného života neboli *žité zodpovědnosti* s dopadem do každodenního života aktivního občana (slušnost k druhým lidem, péče o svět atd.).

Coby pohon aktivního občanství respondenti zmiňovali *smysl* jednání. Ten znamená naději a víru ve své konání a umožňuje naplňování lidské podstaty. Představuje také to osobnostní nastavení, že jednat má smysl bez ohledu na výsledek. Tuto kategorii respondenti spojovali s havlovským odkazem, Havla v tomto viděli jako příklad.

„To, že člověk jako pečuje o své okolí, tak to má vždycky smysl. I když, i když ten cíl třeba, kterej se snaží prosadit, tak se prosadit nepovede. A prostě dostala jsem se párkrát do situace, kdy jsem byla vyřízená z toho, že najednou jsem měla pocit, že jsem jakoby byla

aktivní a že to jako nemělo smysl. Což samozřejmě tak jakoby nikdy není (...) a dělám tu věc⁴⁶ kvůli tomu, že mi to přijde smysluplný (...).“

(Respondentka č. 6)

„Já vždycky na tohle to říkám, mně se hrozně líbí, zase jo, citát z Václava Havla, že člověk prostě do toho musí jít s nadějí, do všeho, do čeho jde, tak musí jít jakoby s nějakou energií, že to, že má smysl to dělat. I když to s sebou nese řadu rizik.“

(Respondentka č. 5)

3.5.4.2.4 Formy aktivního občanství

Respondenti ve svých promluvách rozlišili druhy aktivního občanství, intenzitu občanského aktivismu a úroveň sebereflexe, nicméně tyto tři kategorie se prolínají. Vzniknuší typologie aktivního občanství tak zahrnuje *pasivního občana, zúčastněného pozorovatele a aktivistu.*

Pasivní občan bere politický systém jako servis, jako pozadí svého života ve státě, ve kterém „přežívá“. Chybí u něho reflexe dění a snaha dění ovlivňovat. Uvažuje a jedná tak spíše davově, intenzita aktivního přispění je nulová.

Zúčastněný pozorovatel vykazuje nižší vklad energie. Tento se orientuje ve společenském dění, a i když do něj nezasahuje, alespoň ho pozoruje, přemýšlí o něm, sdílí své myšlenky s druhými a koriguje tak své postoje a názory. Tyto čas od času projeví, např. účastí ve volbách, účastí na nějaké akci (demonstrace, happeningy), písemnou formou (případ filosofů, novinářů, intelektuálů apod.) nebo činem (podpis petice, online aktivismus, finanční příspěvek). Přítomná sebereflexe je v tom, že dotyčný zodpovídá za své chování, ví, proč dělá to, co dělá, říká či vykřikuje.

„Do některých aktivit, vlastně nás stojí opravdu jen ten podpis. Takže například, když dává Amnesty International, tak tam si vždycky ten osud přečtu a podepíšu, jo. To mám pocit, že dělám to nejmíň pro to, že důvěřuju lidem, kteří se starají o ty disidenty ve světě dnes, že to dělají dobře, a že tam můžu dát ten podpis a můžu dokonce každé měsíc jim poslat nějakou částku penězů. Tak to je takové to nejmíň, co mě stojí nejmíň.“

(Respondentka č. 3)

„Jako různé demonstrace, petice, to je asi takový jako základ (...), samozřejmě je to postupný, jo, že prostě někdo může jenom něco podepsat na internetu, lajkovat nějakou

⁴⁶ Práci v Knihovně Václava Havla.

stránku a někdo může být každý, na každé demonstraci, která třeba se pořádá. Takže určitě je to takhle postupný a každý si může vybrat.“

(Respondentka č. 4)

Respondent č. 1 uvádí na případu undergroundové kapely The Plastic People of the Universe (PPU), jejíž členové, ač by se tak mohlo zdát, zprvu nebyli žádnými občanskými nebo politickými aktivisty, že aktivní občanství může vykrystalizovat právě z deklarovaného postoje. PPU chtěli dlouhodobě dělat jen to, co je baví a být přirození, tím se však nezamýšleně proměnili v aktivní občany.

„(...) ty muzikanti nebyli žádní političtí aktivisté nebo občanskí aktivisté. Ty jenom chtěli hrát svoji hudbu, projevovat se, tak jak sami cítili, jaksí spontánně a tím opět prostě rušili tu vazbu té povinné lojality k tomu, k tomu režimu. A aniž si to možná uvědomovali, a aniž to možná chtěli, tak se stávali aktivními občany.

(Respondent č. 1)

Kategorii aktivisty charakterizuje vysoký vklad energie a snaha přispět. Staví na prvcích předešlé kategorie, ale jde dál v tom, že událostí se aktivista nejen účastní, ale také je organizuje. Na úrovni politiky volí, ale také se snaží ovlivňovat legislativu. Sebereflexe se na této úrovni týká až extrémního jednání, tzv. občanské neposlušnosti. Pokud občan svým jednáním např. poničí veřejný majetek, je jeho jednání dobře promyšlené a je připravený za ně zodpovídat. Tímto se liší od pasivního, davového člověka, který se nechává strhnout davem a jedná tak, jak jedná dav, aniž by tomuto hlouběji rozuměl a zodpovědnosti je připraven se vyhnout. Respondent č. 1 mluví i o heroickém postoji, kdy aktivista nasazuje až vlastní život a je připraven nést odpovídající následky.

„Aktivní občan není asi jenom ten, kterej prostě vykřikuje někde jako to, co si myslí a to, co si myslí dav, kterej je tam s ním. Ale prostě je to člověk, kterej ví, co říká, nebo když už teda něco vykřikuje, protože samozřejmě může aktivní občan něco vykřikovat, případně bejt i nějak, porušovat zákony, pokud je to v dobrý, no, tak to by se zas muselo vysvětlit, ale v extrémním případě může (...) bejt občansky neposlušnej. Ale tak jako musí to mít nějak promyšlený, že jo. Nemůže to bejt jenom, že prostě házej všichni cihly do okna, tak on taky si hodí. Ale prostě, když už hodí cihlu do okna, tak už teda musí vědět proč, a je to v podstatě extrémní případ, kdy aktivní občan něco takového udělá.“

(Respondent č. 2)

Aktivista se snaží formovat své okolí nebo společenské dění. Sám do něj přispívá a sám k tomu hledá příležitosti. Jeho aktivity často zahrnují dobrovolnictví (vedle regulérního zaměstnání), ať už ve formě profesní podpory aktivit druhých nebo tvorby vlastních iniciativ. Kdo nemůže nabídnout svou kvalifikaci, nabídne svůj čas.

„(...) a potom, to bylo vlastně první výročí po smrti Václava Havla, takže tam jsem hledala, jak si to nějak připomenout nebo co se bude dít toho osmnáctého a narazila jsem na skupinu lidí, kteří chystali ten happening XXX⁴⁷. Takže tam jsem se zapojila.“

(Respondentka č. 4)

Respondentky č. 5 a 6 hovořily o aktivních občanech z povolání, kterým se jejich angažování promění v zaměstnání. Respondentka č. 5 pak definovala ideálního aktivního občana, který má podle ní kapacitu řešit záležitosti jak na lokální úrovni (které se ho bytostně dotýkají), tak na globální úrovni (které se ho mohou dotýkat niterně).

Kategorie uvedené typologie jistě nejsou definitivní a mohou se vlivem situací, zkušeností atd. postupovat. U pasivního občana může na základě určitého zážitku proběhnout přerod v aktivního občana, aktivního občana může neregulovaná angažovanost zdeptat a uvrhnout do pasivity. Angažovanost je tak odvislá od životního období, motivace či hodnotového systému člověka, což nejsou prvky stálé, podléhají změnám.

3.5.4.2.5 Impulzy a důsledky: kauzální vztah

Podstatnou součástí aktivního občanství jsou stimuly, které lidi motivují k tomu se angažovat. Nazvala jsem je spouštěče, protože spouští akty jednání (spontánní nebo promyšlené), přičiňují se o ně. V logice kauzality *příčina – následek* na spouštěč jednání (příčinu) navazuje dopad jednání (následek). Newtonovsky bychom mohli dodat, že po akci následuje vždy reakce a tento vztah se může dále cyklit (na reakci naváže akce atd.).

Nejtypičtějším spouštěči jsou *konkrétní jev* a *konkrétní zkušenost*. Ty na úrovni myšlení zapříčiňují zformulování a zaujetí občanského postoje a připravenost k jednání, na úrovni jednání pak deklarování občanského postoje činem. Jev se nás může a nemusí bytostně dotýkat (např. projev nespravedlnosti vůči cizímu člověku, společenský problém jako je devastování krajiny, nadměrný smog atd.), zkušenost se nás naopak bytostně týká, vychází z osobního prožitku (např. prožitek 21. 8. 1968, návrhy k platbě školného studenty atd.).

⁴⁷ Název happeningu byl s ohledem na zachování anonymity respondentky taktéž anonymizován.

Pokud využijeme historického srovnání, význačným spouštěčem před rokem 1989 byl především *střet s historií*. Ten podle respondenta č. 1 často způsobil prožření následované vnitřní krizí a katarzí. Změna perspektivy poté vyústila v občanský postoj („vystoupení z ulity“, přesun do veřejné sféry, zbavení zábran a strachu). V rámci těchto historických epizod jsem zmiňovala dění roku 1968, které vedlo k občanské neposlušnosti a mohutným demonstracím. Dále to byl proces s kapelou PPU, který vedl k sepsání a spuštění Charty 77 (respondent č. 1 v souvislosti s tím zmiňuje Patočkův pojem „solidarity otřesených“) nebo dění roku 1989, které taktéž zaktivizovalo většinu společnosti. Vedle *společenských problémů* (jakým byl např. stav ovzduší) k akci stimulovalo i *společné téma* (nesvobody) pojmenovávané samizdatem a disentem, představující souznění a ve filosofické a emocionální rovině i osvobození.

„A že vlastně, když jsem tady dýchala ten smog, tak už jsem měla pocit, že ano, že mezi ně⁴⁸ chci patřit a klidně si lehnout do té ulice, kde jezdí ty auta a jaksi něco dělat proti tomu, aby nejezdily a nezhoršovaly smogovou situaci v Praze, protože mé děti jsou nemocné od listopadu až do května. (...) jaksi to bylo to souznění a vliv skutečně velký, kdy jsem přišla k samizdatové literatuře a najednou jsem měla pocit, že (...) někdo mluví i za mě, a kdy jsem jakoby najednou se svobodně nadechla a řekla si, ano, nejsem sama, která pociťuje tuhle tu tíseň z toho, v čem žiju, a někdo to dokonce umí pojmenovat, z čeho ta tíseň pramení. Tak to mělo na mě veliký vliv, určitě, pro celý život.“

(Respondentka č. 3)

Mezi další spouštěče občansko-aktivního jednání respondenti uváděli *společenské dění* (např. prezidentskou kampaň), *sdílený zážitek*, *významná výročí* (úmrť Václava Havla, 17. listopad), *pátrání po informacích* (aktivní zájem) nebo *zisk informace*, *zásah do osobního prostoru* a *nespokojenost*. Respondentka č. 4 zmínila *vnitřní kompas*, jenž pro ni představuje hodnotový systém a který předurčuje naše jednání (pobídka k akci nebo pasivitě).

Rozhodování zda jednat určitě ovlivňují i *geografické hledisko* (ve městě je více stimulů než na vesnici), *rodinný stav* (bezdětný má více času než rodič), *ne/dostatek volného času* (studenti jsou flexibilnější než pracující), *externí vlivy* (rodina, okolí, školství), *mezilidské vztahy* (okruh lidí, síť lidí), *náhoda* (k něčemu se přichomýtnu),

⁴⁸ Respondentka mluví o sdužení Pražské matky, které se zformovalo v roce 1988 s cílem reagovat na kritický stav pražského ovzduší a nevyhovující smogovou vyhlášku. (Pražské matky, 2016)

solidarita, smysluplnost (vidím v jednání smysl) nebo *zvyk* (jsem zvyklý z dětství projevovat se, ovlivněn rodinou). Podle respondentů není jednání primárně vázáno na věk a může být motivováno i inspirující osobností (např. profesorem, rodiči):

„(...) já si myslím, že už i když je vám 12 nebo 18, 16, tak stejně jste se už setkali i v tomhle tom věku s něčím, co si myslíte, že by mělo bejt jinak.“

(Respondentka č. 5)

Důsledky jednání na sebe v komunistickém Československu nenechaly dlouho čekat, většinou následoval policejní zákrok a postih, kterým mohla být až vazba či vězení. V tom je zřejmý rozdíl od demokratického systému, kde tak nepřiměřená reakce na deklarování občanského postoje (je-li v zákonných mezích) už nehrozí a následky nejsou tak dramatické. V jiné rovině může být důsledkem dopad na zdraví, následovaný nastavením určitých opatření (např. hranic občanské angažovanosti a důsledným zvažováním priorit) nebo dopad na vztahy.

„(...) ale vážím to, protože taky jsem si sáhla na to, že jsem vyjela na čtrnáct dnů s dětma z dětských domovů, neměla jsem prázdniny a úplně mě to vyčerpalo. A chybělo mi to celý rok. (...) možná jak stárnu, tak jakoby předem zvážím, co jako, kam ještě můžu, aniž by mě to zdravotně postihlo.“

(Respondentka č. 3)

3.5.4.2.6 *Rizika, dilemata*

Několikrát jsme se dotkli rizik, jež sebou aktivní občanství nese, a o této kategorii hovořily předně respondentky. O *zdravotním riziku* s možným následkem zhoršení zdravotního stavu až onemocnění jsem již mluvila. Může se jednat o fyzické i psychické vyčerpání vlivem přecenění sil a schopností, vlivem dlouhodobé aktivity bez řádného odpočinku nebo vlivem kognitivního přetížení způsobeného zahlcením informacemi a jejich neustálým vyhodnocováním a rozhodováním se (např. co je pro mě důležité, do čeho budu směřovat síly). Toto přetížení se může projevovat např. roztěkaností, nesoustředěností anebo nervozitou.

„A že já neustále bojuju se soustředěností nebo koncentrací, protože prostě těch věcí je tolik, že se člověk každě den neustále musí rozhodovat, čemu bude věnovat čas a jakým způsobem si to zařídí a co je pro něj důležité a kam vlastně ten svůj čas a tu energii

investuje. Což jakoby se toho občanskýho aktivismu taky strašně moc týká, že vlastně člověk neustále balancuje a je z toho dost nervózní, teda aspoň, co se týče mě jako.“

(Respondentka č. 6)

Dalším z rizik je *ohrožení mezilidských vztahů*, tedy je potřeba nastavit hranice tak, aby se moje jednání negativně nepodepsalo na mých nejbližších či jiných důležitých závazcích.

„(...) to dítě se cítí ošizen o to, že maminka pořád schůzovala, pořád podepisovala, pořád chodila demonstrovat. A tím já jsem přišla o mámu a to, že jsme neměli prostě 24. tak jako všichni čas na to se, a maminka už šla zase někam demonstrovat, jo.“

(Respondentka č. 3)

Aktivní občanství tak znamená i dilema v tom, co je člověk schopen *obětovat* (např. peníze, osobní čas) a co už ne (např. čas s dětmi). S tím úzce souvisí i *dilema morálního konfliktu* (co už je za (mojí) hranou, např. občanská neposlušnost) a emoce strachu (např. strach z důsledků). Člověk poměřuje, co svým konáním získá a co jím může ztratit. Respondentka č. 4 tak na příkladu mediální a politické moci Andreje Babiše deklarovala praktiky, které se děly v součinnosti s tím, když proti němu byly vzneseny námitky.

„(...) někdo se proti němu ozval, tak jako druhý den měl u sebe finanční kontrolu, nebo prostě takový věci, že člověk už se pak možná jako bojí právě proti němu něco vznášet, aby z toho neměl ty finanční problémy, protože jak je ministr financí. Zároveň, že jo, ty dva deníky a další média, kdy zase může začít nějaká štvavá kampaň proti tomu člověku.“

(Respondentka č. 4)

Respondentky zmiňovaly i běžně přítomné riziko *neúspěchu* a souvisejícího *zklamání*.

„(...) člověk (se) najednou dostane do nějakýho procesu, ze kterýho třeba může bejt i zklamanej a potřebuje tu energii, nebo já jí potřebuju někde získávat. A prostě dostala jsem se párkrát do situace, kdy jsem byla vyřízená z toho, že najednou jsem měla pocit, že jsem byla aktivní a že to nemělo smysl, což samozřejmě tak jakoby nikdy není.“

(Respondentka č. 6)

Nicméně důležité je na závěr zmínit fakt, že rizika jsou všudypřítomná, jsou přítomná jak v občansko-aktivním životě, tak v každodenních situacích. Člověk by měl vážit své jednání a jeho dopady, často mu v tom může pomoci reflexe vlastní zkušenosti. Rizika je proto potřeba brát v potaz a aktivně se s nimi vyrovnávat. Je dobré, pokud v tom bude přítomný i určitý nadhled, třeba jako u respondentky č. 5:

„(...) (kdybych) se furt měla ohlížet na to, že má někde něco nějaká rizika, tak to bych se radši neměla narodit. To už by bylo bez rizik potom. Život je plný rizik. Člověk se s tím musí vyrovnat. (...) Nemělo by mě to zastrašit, člověk by měl bejt aktivní, přece, proboha. Tady neumíráme, musíme žít!“

(Respondentka č. 5)

3.5.4.2.7 Vzdělávání k aktivnímu občanství

Zajímalo mě také, jak se respondenti staví k otázce občanského vzdělávání, jakou mu přisuzují důležitost a co je pro ně v tomto podstatné. Spíše než na teoretické vzdělání kladli respondenti důraz na *výchovu*. Teoretické podchycení aktivního občanství by mělo být součástí kurikula, propojeno s historickými příklady, ale zároveň by nemělo být pouze záležitostí období školní docházky. Podle respondenta č. 2 by byl ideální přesah, tedy celoživotní občanské vzdělávání, nicméně nevěděl, jak by se toto dalo institucionálně uchopit. Napadlo ho, že by to mohlo být v kompetenci právě teoretiků na občanské vzdělávání. Respondent č. 1 zastával stanovisko, že teoretické vzdělávání není v otázce aktivního občanství to nejdůležitější, což je zřejmé i z naší historie. Důležité je podle něho umět uvažovat ve společenských souvislostech a své jednání tím řídit, s čímž souhlasí i respondent č. 2, který akcentoval již zmiňovanou reflexi a sebereflexi. Respondentka č. 4 by děti nezatěžovala nadměrnými znalostmi, spíše by motivovala učitele k podpoře rozvoje žáků, například vyšším finančním ohodnocením a doceněním jejich podstatného vlivu při výchově nových občanů.

„Není absolutně nutné, aby k tomu byl vzdělán, aby k tomu byl vychován, v historii je myslím bezpočet příkladů, včetně u nás, kdy lidé, kteří neměli žádnou teoretickou přípravu v občanství, reagovali na nějaký konkrétní jev (...) a přihlásili se k nějakému občanskému postoji. A ta teoretická příprava v tom podle mého názoru nehraje velkou roli, naopak, intelektuálové jsou většinou zbabělci a jenom malá menšina z nich se jaksi občansky angažuje, jo. To je to, o čem se taky jaksi v historii píše jako o zradě vzdělavců a ta má mnohé projevy, včetně u nás.“

(Respondent č. 1)

„(...) to, že se o tom ve škole mluví, je dobrý, ale jako nenazvala bych to teoretickou přípravou. Že jako člověk musí znát teorii nebo dějiny prostě občanské angažovanosti. Asi je to lepší, když ví, o tom, co v minulosti bylo, ale může to cítit i tak, že prostě může stačit to jeho, ta jeho vůle a chuť do toho jít. Že k tomu nepotřebuje teorii. (...) je hrozná škoda, že (učitelé) nejsou dostatečně oceněni, protože si myslím, že to je jako snad nejdůležitější zaměstnání prostě v téhle republice. I to, že pak ti dobří lidé nebo ti motivovaní pak často vyhoří nebo přejdou do soukromého sektoru, aby měli peníze na obživu. Prostě by bylo skvělý, kdyby se to podařilo nějak změnit. (...) (V Německu) pochopili, že to vzdělávání je důležitý a je potřeba do něj investovat. A tady v Česku to nikdo nechápe.“

(Respondentka č. 4)

Ocitáme se tímto v praktické rovině, která byla v této otázce pro respondenty velmi důležitá. To, že vzdělávací systém má ve výchově, rozvoji a utváření hodnotového systému žáků zásadní vliv, bylo u respondentů zřejmé, proto by měl být tento dobře nastaven a měl by se soustředit i na mateřské školy a talentované žáky. Učitelé by měli podporovat aktivní roli žáků – pěstovat jejich sebevědomí a vychovávat z nich asertivní osobnosti, které umí zformulovat svůj názor, nebojí se ho vyslovit nahlas, dokážou kooperovat a pokud se jim něco nelíbí, zasadí se o změnu. Školní prostředí připravuje žáky, budoucí občany, k socializaci jak teoreticky (vzdělávací oblasti), tak prakticky (průřezová témata) a motivaci k angažování stimuluje v rámci svých institucí (např. žákovský parlament, studentská rada, akademický senát). Tvorbou podpůrného prostředí také pomáhá budovat síť vzájemnosti a dialogu.

„A pak já, když jsem měl dost příležitostí, třeba na vysoký škole, kde byla studentská rada nebo academickej senát a tak. Tím jako spíš mluvím o tý praxi než o tý teoretický přípravě a zároveň taky jsem měl štěstí na přátelský prostředí, ve kterým se ještě pořád pohybuju, kde je, jako patří k samozřejmosti prostě to, že se lidi jako zajímaj' o to, co se děje, nebo co se děje i ve veřejným prostoru, a pak se o tom debatuje. Mně přijde, že pokud by tohle to nebylo, tak je to vlastně chyba, že jo. (...) Bez toho, že by člověk o tom debatoval nebo nějak o tom přemýšlel i s dalšíma, tak by to prostě nefungovalo.“

(Respondent č. 2)

Vedle školství je prvořadou a zásadní součástí výchovy vliv rodiny a blízkých osob, o čemž hovořili respondenti i z vlastní zkušenosti. Osobní příklad rodiny, tj. aktivity rodičů, a zda do nich zahrnovali i své děti, to s jakými lidmi se stýkali, jaké knihy četli, jaká společenská témata se doma reflektovala, nakolik byli vůči svým dětem otevření, to vše respondenti vnímali a zpracovávali. Dítě tak může vyrůst v součinnosti s myšlenkovým a charakterovým zázemím rodiny (angažovanost v rodině x pasivita, nezájem rodiny) nebo kontraproduktivně s ním (nadměrně angažovaný rodič = pasivní dítě a obráceně).

„A, já nevím, třeba co pro mě bylo důležitý, že jsem měl oba dva rodiče poměrně dost aktivní v politice. (...) Doma o tom sice moc nemluvil, ale viděl jsem, že můj otec je činný v politice. (...) Pro mě byl samozřejmě jako vzorem toho, jak se to má dělat, (...) a pak pro mě bylo taky důležitý, když jsem se, doma byly knížky, třeba Havlovy, který jsem si mohl číst a tam jsem taky pochytil něco z toho, co to může bejt, já nevím, tak říkáte teda aktivní občanství.“

(Respondent č. 2)

„Zažila jsem samozřejmě i to, že to působí kontraproduktivně pro tu další generaci, že to dítě se cítí ošizen o to, že maminka pořád schůzovala, pořád podepisovala, pořád chodila demonstrovat. A tím já jsem přišla o mámu a to, že jsme neměli prostě 24. tak jako všichni čas na to se, a maminka už šla zase někam demonstrovat, jo. Tak myslím, že i tam se to může podepsat dvojitým způsobem.“

(Respondentka č. 3)

„Na gymplu jsem měla, měla určitě štěstí na dobrý profesory, těch bylo víc. Ale jinak asi rodiče, že prostě mně vštíplili nějaký dobrý principy chování a dobře nastavili ten vnitřní kompas, si myslím.“

(Respondentka č. 4)

„(...) tak jsme vždycky, odjakživa, vlastně vždycky docela probírali politickou situaci. Já jsem byla zvyklá odjakživa chodit na demonstrace a nějakým způsobem se vyjadřovat k tomu politickému nebo společenskému dění i nějakou takovouhle účastí na takovejhle akcích a tak.“

(Respondentka č. 6)

Respondentka č. 5 hovořila o tom, že lidé by na sebe měli být nároční, tedy i rodiče na své děti a učitelé na své studenty. Problém spatřuje v tom, že lidé (tedy i rodiče a

učitelé) jsou naopak často líní a nedůslední a vyhýbají se konfrontaci s vysokými nároky, což se odráží v samotném základu jejich existence, v jejich identitě a hodnotovém systému.

Respondentka č. 6 zmínila vedle rodiny a školy ještě jeden podstatný vliv výchovného působení, a to organizací občanské společnosti (například projekt Jeden svět na školách organizace Člověk v tísni).

3.5.4.3 Jak vnímají Havlův odkaz k otázce aktivního občanství pracovníci KnVH?

3.5.4.3.1 Podoby aktivního občanství u Václava Havla

Pro lepší zodpovězení výzkumné otázky interpretuji i to, jak respondenti tematizovali aktivní občanství u Václava Havla, interpretace odkazu Václava Havla následuje poté.

Nejvýstižnější podobou aktivního občanství u Václava Havla je podle respondentů *jeho život sám* – je to kontext života, který jej formoval, jsou to historické milníky, kterým čelil i životní epizody, které se od nich odvíjely a byly to jeho profese, jejichž hranice přesahoval.

Rodina a intelektuální prostředí, ve kterém vyrůstal, hrály při utváření Havlovy osobnosti podstatnou roli, to je známý fakt. Vrátime-li se k předchozí výzkumné otázce, Václav i bratr Ivan se „formovali“ v součinnosti s vlivem své rodiny, oba bratři tak na její hodnotový systém navázali. V Šestatřicátnících⁴⁹, v neformálním literárním sdružení, které Havel spoluzakládá v šestnácti letech (v roce 1952), začíná tříbit své názory a komunikační a argumentační dovednosti (odkazují tím ke sdílené reflexi a vedení dialogu, o kterých hovořil respondent č. 2 jako o základu formování postoje aktivního občana). Koncem 50. let má na kontě několik „buřičských článků“ (tzn. deklarovaný zájem o společenské dění). Šedesátá léta odkazují k Havlovi divadelníkovi, jenž divadlnictví chápe jako příležitost vyjadřovat se ke své době. Jeho následná spisovatelská dráha také přesahuje ryzí spisovatelství v tom, že se odehrává ve veřejné sféře, Havel se neuzavírá v hranicích své domácnosti, ale vystupuje na sjezdech, kde otevřeně deklaruje své postoje. Sřet s rokem 1968 Havla posouvá do úrovně veřejně činného intelektuála (v součinnosti s jeho vyloučením z kulturní scény a zákazem publikovat a působit jako spisovatel). Doba 70. a 80. let je tak charakteristická zejména jeho veřejným angažmá, aktivním odporem proti komunistickému režimu a podporou utváření a fungování nezávislých občanských

⁴⁹ Havlův život nebudu v této části podrobněji rozebírat, čtenáře tímto odkazuji do přílohy č. 3, kde najde jeho životopis.

iniciativ. Porevoluční období představuje Havlovo prezidenství a obrodu občanské společnosti, o kterou se Havel velice, i politicky, zasazoval, a ve které viděl mj. zpětnou vazbu politice. Poprezidenství se nese v duchu podpory občanských, zejména lidskoprávních a ekologických aktivit (která se nicméně prolíná už jeho předešlým životem).

„No, tak jako kdybych chtěl být patetický, tak bych řekl, že pro něj znamenalo život, protože vlastně celý jeho život byl v té či oné podobě o aktivním občanství (...), ale i to, a myslím si, že on by byl první, kdo by na to upozornil, je trochu zavádějící, protože v tom, co on si o tom myslel a psal, jaksí neustále nacházíte poukazy na to, že aktivní občanství není nutně heroický postoj, že to není jaksí něco, co se projevuje na barikádách jenom a ochotou jít do vězení a tak dále.“

(Respondent č. 1)

„Tak Václav Havel byl aktivním občanem v podstatě od začátku, že jo.“

(Respondent č. 2)

„(...) když už byl prezident, tak hodně mluvil o té občanské společnosti, o tom, že je potřeba vybudovat silnou síť neziskových organizací a právě aktivních občanů, kteří by se zajímali o dění okolo sebe.“

(Respondentka č. 4)

„No, tak jako nějakým způsobem mám pocit, že vlastně o nějaký odpovědnosti nebo o občanské aktivitě mluvil celý svůj život.“

(Respondentka č. 6)

Pokud byl celý Havlův život o občansko-aktivních postojích, je dobré si přiblížit jeho *vlastnosti a myšlenky*, které se na jejich utváření podílely. Respondentka č. 4 charakterizovala Havlovy vlastnosti metaforou vnitřního kompasu, tj. systému hodnot a přesvědčení, že je potřeba jednat podle určitých principů bez ohledu na důsledky.

„(...) myslím, že on to měl hrozně citlivý, a že když viděl nějakou nepravost, tak jako cítil puzení něco dělat (...) a sám vlastně to pocítil na vlastní kůži velmi silně, protože několikrát byl uvězněný (...).“

(Respondentka č. 4)

Respondentka č. 5 vyzdvihovala mravní vlastnosti, konkrétně Havlovu odvahu nebát se říct svůj názor, nebát se poukázat na nekalé a nedobré věci, nebýt až příliš konformní nebo umět se postavit sám za sebe, vystoupit z davu. Respondentka č. 3 poukázala na jeho podstatné *dovednosti*. Ovládal aktivní a hluboké naslouchání a prokazoval respekt a otevřenost názorům protistrany, které se tak snažil porozumět. Jeho aktivní občanství podle ní přesahovalo konkrétní věci, za které se bral, protože je promýšlel a viděl v různých souvislostech. A věci, za které se Havel bral, byl schopný dovádět do konce. Respondentka č. 5 pak hovořila o jeho tendenci zajímat se o společenské dění a vyzývat k tomu i druhé, aby se tito snažili vnímat širší souvislosti, než jsou hranice jejich soukromého života.

„(...) já si myslím, že toto je dar, který pak byl možná zvědoměn a rozvíjen. Přestože vyznávám nějaký názor a nějaké ideje, naslouchat a stmelovat lidi různých názorů, postojů na opačných koncích, že to, si myslím, že je jako takový ten vrchol (...).“

(Respondentka č. 3)

Na myšlenkové úrovni byly pro Havla nejtypičtějšími tématy lidská identita a odpovědnost, můžeme říct i usilování o tyto entity (což jsme viděli v analýze Moci bezmocných). Potřeba naplňování identity, být sám sebou, je člověku vlastní, je k ní puzen. O zodpovědnosti hovoří Havel ve spojitosti s vlastní spoluzodpovědností za osud této společnosti a světa, jež by měla přesahovat pozemský horizont. Co činíme nyní, se odrazí v koloběhu dějin, jak v jeho současnosti, tak v budoucnosti.

„(...) existují nějaké hranice, kdy už se člověk cítí být jaksi nucen ztotožnit se s něčím, s čím nesouhlasí, jo? A tam jaksi Havel má jednodušeji a poměrně neriskantní recept, prostě to neříkat, jo? (...) vědomě neříkat něco, co vím, že není pravda.“

(Respondent č. 1)

S Havlovým myšlením souvisí i jazykové uchopení aktivního občanství a zmiňovaných témat, což lze nalézt v jeho dramatech a esejistice. Skrze komediální formát absurdních dramát Havel nabízel vhled do společnosti plné přetvářky a lži a uváděl tak příklady toho, jak nevypadá „život v pravdě“. V esejích, zejména pak v Moci bezmocných formuluje podobu občanského postoje a nevyčteně nabízí návody pro aktivní občanskou politiku. Respondentka č. 4 vnímala Havlovu jazykovou obratnost jako jednu z jeho dalších podstatných *dovedností*, jako podstatný rys vnímala i nadčasovost jeho textů, o které se zmínila i respondentka č. 5.

„(...) jak vlastně uměl pracovat s tím jazykem, jo, že všechny ty projevy jsou strašně silný, strašně dobře napsaný. A co mě taky hrozně překvapuje, že vlastně to je pořád aktuální a nadčasový. Mě z toho mrazí, když čtu jeho projevy a úplně se dají aplikovat na dnešní společnost. Nevím, co to znamená, jestli ta společnost jako nikam moc nepostoupila, nebo jestli opravdu byl takový vizionář, že prostě viděl dopředu a mluvil, vypíchl opravdu to, na čem je potřeba pracovat asi dlouhodobě.“

(Respondentka č. 4)

„Divadlo Alfred ve dvoře pořádá každoročně od té doby čtení z Havla (...) a byla tam jedna íránská režisérka, ta se jmenovala Azadeh Mohammadi, a ona četla část samozřejmě Havlova textu a mimo jiné právě říkala, že když si tohle přečetla, to byla myslím Moc bezmocných, kterou ona četla, a říkala, že když si tohle přečetla, tak se jí úplně objevila taková paralela mezi jako totalitním Československem a Íránem v dnešní době (...).“

(Respondentka č. 5)

Zastavím se nyní ještě u tématu občanské společnosti, protože u něj se respondenti shodli v tom, že její budování, podpora a společenská angažovanost představovaly pro Havla jakýsi ideál aktivního občanství. Jedinec tak jedná ve prospěch nejen svého blaha, ale i blaha ostatních, blaha společnosti, počínaje nejběžnějšími skutečnostmi (dění v mém okolí).

Havel vycházel z představy aktivizace zdola, budování občanské společnosti samotnými občany, vytvářením občanských sítí, proto kladl důraz na vytvoření takových zákonných podmínek, které jí toto umožní, nejdříve se však vůbec zasazoval o odstranění bariér její nesvobody. Tehdy, když bude mít svobodný prostor k působení, se začne občanská společnost spontánně formovat a kvasit, občané se budou samovolně, ad hoc spojovat při výskytu konkrétních problémů a po jejich vyřešení se zase rozpojí, občanská společnost tak bude samoregulovaná.

„Tak po té revoluci toho bylo hodně, že jo. To zase, až potom to karikovali do těch hospůdek, že budou všude hospůdky a tak, sdružení, jako to pokvete zespona. To se až karikovalo a to si myslím, že tohle je ta jeho idea občanství (...). Občanská společnost. Že tady a teď budu dělat něco pro blaho nejenom svoje, ale těch ostatních. A že to bude nějak rozumné a bude to vycházet z nějakých úplně právě obyčejných věcí.“

(Respondentka č. 3)

Respondent č. 2 k tomuto dodává, že souhlasí s Havlem v tom, že je potřeba, aby byla občanská společnost svobodná, ale nenechával by ji „ladem“, podle něj je potřeba ji navíc kultivovat a směřovat, vést:

„(...) ale zdá se mi, že tenhle ten koncept, že ta občanská společnost jenom se tak nechává ladem a vlastně se právě nemyslí na ty věci jako je občanský vzdělávání nebo je, já nevím, třeba vůdcovské princip, kterej mi přijde, že jako Václav Havel trochu zanedbal v tom svým přemejšlení, v tý své praxi, ale tak jako správně vůdcovské princip, ono to zní hrozně, když se řekne vůdcovské princip. (...) A tak bez toho ta občanská společnost nebo vůbec jakákoliv společnost, nejenom občanská, společnost jako celek prostě nebude fungovat, no.“

(Respondent č. 2)

3.5.4.3.2 Odkaz Václava Havla k aktivnímu občanství

Většina respondentů se vyslovila tak, že je pro ně i pro otázku aktivního občanství odkaz Václava Havla důležitý a aktuální (a bude nabývat větší důležitosti), jedna respondentka naopak uvedla, že aktivní občanství s Havlovým odkazem souviset nemusí a jeho odkaz pro ni není určující. *Havlova osobnost* může podle respondentů sloužit jako příklad aktivního občana, od kterého bychom se mohli a měli učit. Zájmu hodný je už tím, že byl čínorodou osobností, jednou z předních českých osobností, která je i ve světě známá, byl většině občanů důvěryhodným a coby slušný politik se stal politickou ikonou. A podle respondentů se takových lidí dnešní české politice zoufale nedostává. K tomu respondent č. 1 dodává, že politice (i společnosti) chybí právě Havlův apel na (spolu)zodpovědnost stejně jako jeho konzistentnost.

„(...) samozřejmě každý politik říká, že to dělá pro blaho celku a tak dále, ale nevěří tomu ani on sám a že jaksi (Havel je) příklad politika, který tohle to nejenom tvrdil a dokonce i podle toho žil (...).“

(Respondent č. 1)

„A co se týče toho aktivního občanství, tak, že jo, taky člověk si říká, že on za to seděl, takže když teďka my, už není prostě ta hrozba toho, že by člověk šel do vězení, tak prostě o to důležitější je něco dělat, když člověk není spokojenej se společenským děním. (...) Být aktivní je prostě důležitý pro tu společnost.“

(Respondentka č. 4)

Vrátím se ještě k *vlastnostem a dovednostem* Václava Havla, protože i ty podle respondentů spoluutváří jeho odkaz. Ve skrze se jedná o dovednost nepodléhat absurditě, která nás obklopuje a myšlenku, že vždy je možné jít za určitým dobrem. Toto směřování má pak vždy smysl.

„Že jako, já vždycky říkám, dělej, co dělat máš a nestarej se. V tom smyslu nestarej se, jak to dopadne. Důležité je, že děláš, co dělat máš. Tak tohle je možná pro mě (ten odkaz). On sám nevěděl, jak to dopadne.“

(Respondentka č. 3)

„(...) mně se hrozně líbí, zase jo, citát z Václava Havla, že člověk prostě do toho musí jít s nadějí, do všeho, do čeho jde, tak musí jít s nějakou energií, že to, že má smysl to dělat. I když to s sebou nese řadu rizik. A Václav Havel, teda abych ho parafrázovala, řekl, že naděje (...) není víra, že něco dobře dopadne, ale víra, že věci mají smysl dělat bez ohledu na to, jak dopadnou.“

(Respondentka č. 5)

Z výše uvedených vlastností respondenti vyzdvihli prostor k diskuzi, který Havel svým partnerům i oponentům nabízel, trpělivost s jakou jim naslouchal a úctu, kterou projevoval jejich postojům i názorům, byť to byla stanoviska opačná (opět se dostáváme ke kategorii dialogu a schopnosti porozumění). Za vyzdvižení stojí i Havlův um propojovat lidi, který ve společnosti přetrvává i po jeho smrti. Havel tak funguje jako spojnice i jako spouštěč jednání.

„(...) ozvali (se nám)⁵⁰ mladí filmaři a vlastně úplně zadarmo udělali klipy se známýma osobnostma, který taky si za to nebrali žádný honorář. Tak to mi přišlo hrozně pěkný, že do toho šli hrozně nadšeně. A je to opravdu profesionální i hezky to jako sestříhali a měli s tím spoustu práce. A ke všemu to dělali ve svém volném čase. Tak to mi přijde hrozně pěkný, že vlastně ten Havel je schopnej takhle mobilizovat ty mladý lidi, kteří do toho jdou.“

(Respondentka č. 4)

Vedle samotného příkladu Havlovy osobnosti a žitého aktivního občanství je v tomto odkazu důležité i jeho *myslitelství*. Představím nyní nejdůležitější Havlovy myšlenky tak, jak je vnímali respondenti. Několikrát jsme se dotkli odpovědnosti. Tuto

⁵⁰ Respondentka nemluví o Knihovně Václava Havla.

myšlenku zpopularizoval a vykreslil ve svých textech ve filosofickém konceptu samopohybu a apeloval jí na respekt a přimknutí se k tomu, co jedince přesahuje. Vyzýval nemanipulovat světem podle libovůle, jinak hrozí, že se svět vymkne z rukou a obrátí se proti jedinci a jeho zájmům. Princip samopohybu vzniká právě tím, že člověk získá pocit nadřazenosti nad světem a rezignuje na transcendentno. To, že nadřazuje osobní zájmy nad zájmy celku, způsobí, že v tu chvíli ztrácí svět zpod kontroly a vychýlí jeho pohyb, který se tak začne ubírat špatným směrem. Tím, že takto jedná valná většina lidí, podporuje samopohyb světa, který směřuje ke svojí záhubě.

„Že jo, člověk to vidí na tom globálním oteplování. Všichni vědí, že tady ta planeta se otepluje, všichni vědí, že je to špatně, že je proti tomu potřeba něco dělat a přesto se proti tomu nakonec nikdy nic zásadního zatím nestalo. Vždycky jenom takový jako pokusy, který jsou určitě důležité, ale přesto jsou málo. (...) Vlastně ho i sami živíme (samopohyb). (...) Ale minimálně bych si tady toho měl bejt vědomej, co všechno (člověk) vlastně dělá a čím se podílí na tom jakýmsi samopohybu světa, který se pak řítí někam, kam vlastně nechceme, a dá se na to pak upozorňovat lečjakýma způsobama.“

(Respondent č. 2)

„A to si myslím, že je taky takový jako odkaz havlovský, no. Že nedělat jenom věci, který se mi líběj. Ale dělat i věci, který přesahujou mě a jsou třeba obecně prospěšný. No, i když to vlastně mně jako jedinci přinese útrapy a mnoho práce navíc a problémy, že musím támhle něco zařídit, komunikovat, s někým se domluvit, přesvědčit někoho, že něco je lepší. No, ale stejně to pořád má smysl.“

(Respondentka č. 5)

Právě uvedené deklaruje jak důležitá je ve společnosti role jedince. O ní ve spojitosti s Havlovým apelem mluvila většina respondentů. Respondent č. 1 propojil dvě uvedené kategorie v konceptu žité (individuální) zodpovědnosti. Každý jedinec by měl začínat sám u sebe, měl by přijímat a reflektovat svou odpovědnost vůči svému životu, své rodině, svému nejbližšímu okolí a od toho se dostává k přemýšlení o odpovědnosti za širší společnost, systém a svět, jak a čím on sám může stimulovat samopohyb. Velkou roli tím například sehrává v udržování demokracie. Na tuto reflexi, dodává respondent č. 2, by měl jedinec navázat vlastní aktivitou, hledat a ověřovat si informace a informovat a vzdělávat další lidi. Tedy slovy Václava Havla, vědomí by mělo předcházet bytí.

„On Havel není učitel, jo. Havel, jako málokde u něj najdete 'tohle byste měli dělat a támhle to bysme (měli) dělat'. On vždycky začíná od sebe a říká, tohle to já bych měl dělat, jsem já jaksi práv své zodpovědnosti, nedělám si ty věci moc lehký, nemyslím jenom na věci, který už souvisejí víc se mnou a s mým vlastním prospěchem a s vlastní důležitostí než s tou společností jako takovou? A od toho lze začít. Ale od toho může začít každý, jo. A ten nevyřčený v Havlovi vlastně návod, kdybych to tak měl říct, je, že když od toho začne každý, tak prostě budeme dohromady zodpovědni.“

(Respondent č. 1)

„(...) jak neustále mluvil, že demokracie není jakoby nějaký jeden konečný stav, ale že neustále každé musí pracovat na zlepšování toho systému. Že to vlastně jako není nějaký ideální systém, kterej se tu nastolil a teďka už bude všechno v pořádku, ale že to je vlastně tekutá struktura, že se pořád všichni musíme snažit úplně od nějakých kořenů to prostě zlepšovat.“

(Respondentka č. 6)

I zde se objevuje důraz na to být náročný na sebe sama a mít na paměti, že moje jednání mě přesahuje, a proto je potřeba i něco obětovat. A i když to tak nyní nevypadá, moje konání má smysl a projeví se možná později nebo mnohem později.

„(...) a to je zvláštní, já nevím, jestli dneska už to ty politici jako morální osobnosti nebo osobnosti vůbec nechtějí po těch lidech, ale mně právě přišlo, že on měl takovou jako vizi toho, nebo že se snažil poukazovat na to, a to je možná to riziko toho aktivního občanství, jo, že člověk musí vždycky něco obětovat. A to je samozřejmě velmi těžký.“

(Respondentka č. 5)

Ve spojitosti s tím připojila respondentka č. 3 Havlovu myšlenku svědomí – korektivu jedincova jednání. Jedinec by se v souladu s odpovědností za sebe sama měl snažit o to, aby nezahlušoval své svědomí, tedy byl odpovědný i jemu.

Jednou z posledních zmiňovaných součástí odkazu je *vůdcovský princip*. Jak jsem zmínila výše, podle respondentů to bylo něco, co Havel opomíjel, protože sám se necítil být vůdčí osobností, i když byl jako (revoluční) vůdce vnímán a do pozice prezidenta zdola dosazen. Jak uvádí respondent č. 2, tento Havlův ostych byl možná chybou, protože už pár let po jeho smrti se ke slovu dostávají různé typy osobností, jen ne ti správní demokraté a podle toho se postupně proměňuje i společnost. Zanedbání vůdcovského principu tedy znamená, že společnost bez vůdce nebude sama o sobě fungovat. Do čela se vždy nějaký

vůdce probojuje, ale většinou nebude kvalitní, protože dovednost vůdcovství, leadershipu tu nebyla a není kultivována.

„(...) jeho jakýsi morální kredit a snaha o nějaký humanistický odkaz spojovala mnoho lidí bez ohledu na to, co dělali, co si vlastně mysleli politicky, prostě on byl tím, za kým ten lid šel, když to řeknu takhle blbě, metaforicky nebo lidově. Ale já se jako obávám, že od té doby my nikoho takovýho úplně nemáme, kdo by byl takovým univerzálním jako vůdcem. Já nevím, jestli vůdce, jako samozvaným jo, ale naopak jako vůdcem skutečně chtěným, zespona od těch lidí, no. A jemu prostě lidi důvěřovali, byl pro ně důležitý, byl pro ně chytrý, byl pro ně morální a to si myslím, že je velký jeho odkaz, což pro dnešní dobu je hrozně důležitý pořad, protože zatím jako není nikdo, kdo by ho nahradil.“

(Respondentka č. 5)

Respondentka č. 6 poukázala na důležitou věc a to, že z Václava Havla se postupem doby stala jakási nálepka dobra, ikona, kterou mají lidé tendence adorovat (nebo naopak), ale už nevědí proč, co za tím je. Spíše než slepou adorací bychom tak podle ní měli k Havlovu odkazu přistupovat střízlivěji a kriticky. Podrobovat zkoumání jeho politický život, dílo i způsob uvažování. Ptát se jak obstál, jak naplnil svou roli. Související věci k reflektování je podle respondentky č. 6 i možná vyprázdňenost obsahu Havlova odkazu, ze kterého se mezitím mohlo stát klišé – např. z myšlenky jakou je život v pravdě.

„(...) my tady máme pořad jako ten kult toho tatíčka Masaryka nebo tatíčka Havla. Jako je to sympatický samozřejmě, a člověk se může držet nějakých těch jako věcí, který napsal nebo který řek', ale jako zas bych to nějak nepřeháněla. (...) Tak asi nejsmysluplnější je, pokud se někdo Havlem chce zabývat, tak nějakým způsobem číst kriticky jeho texty a zamejšlet se. Jelikož on vlastně celý život byl trochu takovej jako, mám pocit, kazatel a hodně mluvil o morálce a tak, tak se třeba zamejšlet nad tím, jestli on doopravdy obstál, on jako politická osoba, potom jako v devadesátých letech a po miléniu, a vlastně před jakýma otázkama on tehdy stál a jak se s tím vyrovnal. Což mi přijde důležitý a zajímavý.“

(Respondentka č. 6)

3.6 Studenti – dotazníkové šetření a focus group

3.6.1 Metodologie

3.6.1.1 Zúčastněné pozorování

V rámci kvalitativního šetření jsem se zúčastnila výchovně-vzdělávacího programu KnVH *Václav Havel – český mýtus aneb Havel v kostce* (dále jen Havel v kostce), kde jsem působila jako zúčastněný pozorovatel. Ten je jednak pozorujícím badatelem a jednak účastníkem interakcí, aktivity ale spíše sleduje, než by je podněcoval. Pozorování v terénu je tak primárním setkáním výzkumníka s daty. Účelem pozorování je popsat, jak vypadá daná situace a co se v ní odehrává, tedy ji zachytit i v jejím kontextu. Pozorování slouží zejména k deskripci situace a aktérů. (Švaříček, Šed'ová, 2007)

Podle Spradlyho bych úroveň svého zapojení hodnotila jako mírnou, protože jsem většinu času pozorovala, občas jsem vypomohla lektorce programu s podklady ke kurzu, až v závěru jsem se aktivněji zapojila tím, že jsem vedla cvičení v jedné skupince. (Spradly, 1980 in Švaříček, Šed'ová, 2007)

Negativum spatřuji v tom, že času k pozorování bylo málo a vlivem nízké frekvence konání kurzu jsem se bohužel již nemohla do terénu vrátit a navázat na pozorování i dotazování.

3.6.1.2 Dotazníkové šetření

Kvantitativní šetření mezi studenty za pomoci dotazníku mi posloužilo jako pilotní předvýzkum a data z něj jako příprava pro následnou metodu focus group.

Výhodou dotazníku je možnost získat informace od většího počtu respondentů v relativně krátkém čase a anonymita navíc zvyšuje návratnost dotazníku. Nevýhodou je, že v případě rozhovoru a dotazníku zkoumané osoby ví, že jsou předmětem zkoumání, svou roli hraje i osoba tazatele, mohou se tak svými odpověďmi stavět do lepšího světla, či jinak zkreslit výzkum. (Disman, 2002)

3.6.1.3 Focus group

Mnoho názorů a postojů je vázáno na sociální vztahy, proto je lepší příslušná data zjišťovat ve skupině respondentů. Diskutující tak v navozené situaci snáze odhalí své pocity, postoje a způsoby jednání. (Hendl, 2005) Výhodou metody je získání dat od více respondentů v krátkém čase, vzájemná interakce mezi respondenty pak může otevřít nová

témata a zároveň přinést další data, tudíž je výhodou i široké názorové spektrum. Nevýhodou je omezení počtem respondentů (kteří by pro své odpovědi měli ideálně získávat stejný prostor), zamlčení určitých názorů vlivem studu nebo strachu i vysoké nároky na moderátora diskuze. (Švaříček, Šedřová, 2007)

3.6.2 Průběh výzkumu a vzorek

S Ninou Rutovou, externí lektorkou KnVH jsem si domluvila účast na výchovně-vzdělávacím programu Havel v kostce, ke kterému v roce 2011 vydala stejnojmennou metodiku pro učitele. V úvodu dvouhodinového programu mne lektorka představila studentům (maturitního ročníku střední odborné školy) a vysvětlila mou roli s tím, že na konci programu je poprosím o vyplnění dotazníku.

Působila jsem zde jako zúčastněný pozorovatel s cílem zjistit, jak je program koncipovaný. Během něj jsem si zapisovala to, z čeho se obsahově skládá, jak lektorka pracuje se studenty, lektorce jsem nabídla svou pomoc, tudíž jsem se do programu i aktivně zapojila.

Po skončení programu jsem studenty poprosila o vyplnění dotazníku a zároveň je poprosila, aby vyplňovali samostatně s tím, že mi jde o jejich názor, ne o znalosti. Dotazník byl anonymní, studenti však pro mou potřebu vyplnili sociodemografické údaje. Otázky směřovaly ke zjištění, co pro tuto generaci pojem aktivního občanství znamená, co pro ně v tomto znamená odkaz Václava Havla a práce KnVH.

Podle doporučených výzkumů⁵¹ jsem sestavila dotazník⁵² mapující význam aktivního občanství u mladých lidí (příloha č. 2). Chtěla jsem získat povědomí o tom, jak studenti o daném pojmu smýšlejí, s jakými vlastnostmi, situacemi, historickými daty a aktivitami ho spojují a v jakém smyslu ho nazírají ve spojitosti s osobností Václava Havla. Dotazník měl devět otevřených otázek a sedm otázek sociodemografických. Bohužel nestihl projít pilotáží, získané výsledky proto mohou být tímto zkreslené, čehož jsem si plně vědoma. Odpovědi mohou být také ovlivněny formou dotazníku (pojmosloví, počet otázek) a nedostatkem času na vyplňování – studenti vyplňovali po skončení programu Havel v kostce a po vyplnění měli možnost samostatně odejít.

Dotazník vyplnilo 20 studentů ve věkovém rozpětí 18 – 20 let, z toho bylo 11 žen a 8 mužů⁵³ (jednalo se o mix dvou tříd 4. ročníku střední odborné školy, z jedné třídy přišli 4

⁵¹Tímto děkuji Centru pro demokratické učení a Centru pro občanské vzdělávání za nasměrování na literaturu.

⁵²Zdroje uvádím v seznamu literatury. Jedním z nich byla i zmiňovaná metodika Niny Rutové.

⁵³Jeden student/jedna studentka otázku na pohlaví nezodpověděl/a.

studenti, z druhé 16). Respondenti písemně odpovídali na otázky uvedené na předem natištěném formuláři a všech dvacet vyplnilo a odevzdalo dotazník. Studenty jsem poprosila, aby vyplňovali sami za sebe, přesto se u pár případů objevily odpovědi téměř identické. Ne všichni vyplnili všechny otázky (nemuseli rozumět pojmosloví, chtěli mít dotazník rychle vyplněný a odejít domů), někteří fabulovali (v otázce na věk dva studenti zakroužkovali číslovku 10), ale můj celkový dojem z analýzy odpovědí je, že studenti přistoupili k vyplňování dotazníku zodpovědně.

Na základě 20 dotazníků nelze odpovědi generalizovat, jejich analýzou lze však nastínit, jak o tématu smýšlí dospívající, pokud dostanou prostor se vyjádřit a výsledky pak použít jako podklad pro následné hlubší zkoumání skrze jiné metody. Otázkou také je, zda vůbec v této práci označovat dotazníkové šetření o dvaceti respondentech za kvantitativní metodu. Se skupinou (i když nebyla plně identická) jsem proto na tento předvýzkum navázala metodou focus group – skupinové diskuze.

Data z analýzy dotazníkového šetření a z analýzy hloubkových rozhovorů posloužila jako podklad pro následnou focus group. Focus group proběhla v rámci hodiny ZSV na odborné střední škole dva měsíce po programu v KnVH⁵⁴, paní učitelka mne uvedla do třídy, představila a odešla.

Skupina byla mnohem větší, než je u takové metody potřebné, přítomno bylo 21 studentů. Kritériem výběru této skupiny byla její účast na výchovně-vzdělávacím programu Havel v kostce. Jednalo se o 4. ročník střední odborné školy, analyzovaná skupina byla homogenní, složená ze spolužáků jedné třídy, už se znala. Jednalo se tedy o studenty, se kterými jsem se setkala v KnVH a kteří mi na konci programu vyplnili zmiňovaný dotazník. Nicméně, na program Havel v kostce šla do KnVH jen půlka této třídy a druhá půlka se ho nezúčastnila. Někteří mě tudíž viděli poprvé a byli ve svých odpovědích zdrženlivější a neměli také na co navázat.

Tématem řízené diskuze bylo aktivní občanství a jejím cílem bylo seznámit se s reflexí studentů. Pohybovala jsem se v rámci třech tematicky vymezených okruhů, týkajících se výzkumné otázky *Co znamená aktivní občanství pro účastníky výchovně-vzdělávacích programů Knihovny Václava Havla*. Zajímalo mne, co si o aktivním občanství studenti myslí, co v realitě skutečně ne/dělají a jak je ovlivnila návštěva KnVH.

Diskuze byla vedena strukturovaně, představila jsem téma diskuze, metodu a její pravidla a postupovala podle doporučení (viz Švaříček, Šed'ová, 2007). Přístup studentů

⁵⁴ Vzhledem k vánočním prázdninám a maturitním přípravám to podle paní učitelky dříve nešlo.

k diskusi byl zdrženlivý, spolupracovali, ale často mlčeli. Podle slov paní učitelky je třída spíše pasivnější a jak jsem uvedla výše, někteří mě viděli poprvé. Od školy i studentů jsem získala svolení si výpovědi pro potřeby diplomové práce nahrát na diktafon, studentům jsem stejně jako svým respondentům zaručila anonymitu.

Metoda focus group si žádá zkušeného moderátora, dostatek času a menší počet respondentů ve skupině. Já jsem byla limitovaná jednou vyučovací hodinou (45 min) a dopředu neurčeným množstvím příchozích žáků na diskusi (21). K moderování focus group jsem se tímto dostala poprvé a také to se mohlo projevit na získaných výpovědích. Toto vnímám jako problematické pro kvalitní provedení metody i obsáhnutí odpovědí. Věřím však, že pro ilustraci daného tématu a pro potřeby této práce získaná data postačí.

Do terénu jsem se už nemohla vrátit a navázat na získaná data. Výchovně-vzdělávací program Havel v kostce se v době mého výzkumu už znovu nekonal a studenti druhé maturitní třídy byli vzhledem k blížící se státní zkoušce zaneprázdněni.

3.6.3 Zpracování dat

Pro lepší práci s daty jsem vyplněné dotazníky převedla pomocí metody doslovné transkripce do excelovské podoby, stejně tak jsem učinila s nahrávkou z focus group, kterou jsem převedla do psané podoby. Obě metody jsem posléze analyzovala pomocí metody otevřeného kódování.

3.6.4 Interpretace dosažených výsledků

V této části analyzuji a interpretuji data získaná metodami dotazníkového šetření a focus group aplikovaných na studenty – účastníky výchovně-vzdělávacího programu KnVH Havel v kostce a hledám zde odpověď na pátou výzkumnou otázku: *Co znamená aktivní občanství pro účastníky výchovně-vzdělávacích programů KnVH?*

3.6.4.1 Co znamená aktivní občanství pro účastníky vzdělávacích programů KnVH?

3.6.4.1.1 Zúčastněné pozorování

Snažila jsem se zachytit, jak vypadá daná dvouhodina programu Havel v kostce a co se v ní odehrává, tedy ji zachytit v jejím kontextu. Studenty přivedla do KnVH jejich učitelka a tito přišli dobrovolně, na což se lektorka kurzu v úvodu ptala. Studenti si sedli do kroužku, protože program se snaží být co nejinteraktivnější. Primárně se lektorka ptala, s čím studenti na program přišli a jaká mají očekávání, proto, aby mohla zaměřit seminář na jejich potřeby (očekávání dopředu vyžaduje i od zadávajícího učitele). Poté představila

cíl programu – dvě hodiny přemýšlet a dovolit si přemýšlet na havlovská témata, individuálně, ve dvojicích nebo v badatelských skupinkách, kdy sdílení poznatků a názorů bude vždy společné. Poté lektorka požádala studenty o spolupráci, tedy aktivní účast na programu.

Lektorka v programu střídala různé metody kritického myšlení (úvaha, charakteristika, poznámkový aparát, práce s metaforou, návaznost na historické dění atd.) za pomoci různých cvičení (práce s písní, s fotografiemi, s citacemi, s Havlovými texty) a s důrazem na odkaz Václava Havla (*Co se vám vybaví, když se řekne Václav Havel? Vyberte si fotografii a popište, proč vás zaujala a čemu příp. nerozumíte? Vytvořte charakteristiku Václava Havla na základě jeho citátů*, atp.). Na konci programu proběhlo závěrečné kolečko, ve kterém studenti uvedli, co si z něho odnášejí.

3.6.4.1.2 Analýza dotazníku

I u studentů bylo zjevné chápání pojmu skrze postojovou a jevovou stránku věci. Reflexivní postoj občana představuje jeho *zájem o dění* (ve svém okolí, ve společnosti a v politice), na který navazuje aktivní jednání, tedy *účastnictví, zapojení, přispění, pomoc i společenský život*. Nejzmiňovanějším jednáním a situacemi byly občansko-politické jednání (účast na státních záležitostech, na řešení společenských problémů a důležitých témat, účast ve volbách, vstup do politiky s cílem obhajovat státní zájem a zájem občanů, jednání s úřady, obrana země), veřejné vystupování a účastenství (na demonstracích, besedách a zasedáních, na protestech a peticích), pomoc druhým. Jedna studentka sem zařadila i uměleckou činnost, kdy umělci mají k takovému jednání spíše sklony. Podstatná je zde tedy vlastní iniciativa a ochota ke spolupráci. Slovy studentů lze shrnout, že jde o jednání ve prospěch svobody a o zájem o lepší žití ve státě.

Podle studentů je tak hnacím motorem aktivního občanství vlastní *snaha* podílet se (na řešení problémů, na fungování státu, na změně) i *vlastenectví* (aktivní občan je hrdý na příslušnost k dané zemi a snaží se, aby bylo v zemi co nejlépe). Nositelem aktivního občanství tak byl pro většinu studentů právě obyvatel dané země. Vnímali tak občanství spíše lokálně, globální hledisko nebylo přímo zmíněno.

Dále mě zajímalo, s jakými vlastnostmi, jednáním a situacemi se studentům aktivní občanství spojuje. Vlastnostmi aktivního občana, tak jak je vidí vzorek studentů, jsou empatie, hrdost, otevřenost, osobitost, poctivost, snaživost, spolehlivost, vlastenectví nebo zodpovědnost. Takový člověk je vzdělaný, sebevědomý, nebojácný, spravedlivý, pozitivně

smýšlí o své zemi a dovedně komunikuje. Pro někoho aktivní občanství představuje i ctnost.

Pokud půjdeme do historie, jednání podobné aktivnímu občanství lze podle studentů prvně zaznamenat ve 14. století u Karla IV. (vybudováním Univerzity a Prahy). V 15. a 17. století to byly konání Jana Žižky z Trocnova a pražské defenestrace, v 19. století pak sbírka peněz pro vyhořelé Národní divadlo. Podle jednoho ze studentů však aktivní občanství charakterizovalo zejména 20. století. I ostatní se připojují, když zmiňují osobnost TGM nebo letce RAF za 2. světové války či občanské jednání doprovázející události jako bylo obsazení pohraničí Němci v roce 1938, události 60. a 70. let v Československu, zejména okupace v roce 1968 a později události roku 1989. V souvislosti s tím studenti zmiňovali, že se lidé v boji za svobodu sdružovali, vznikaly „spolky“ (např. Občanské fórum), byla svržena komunistická vláda, následovala první volba prezidenta, z níž vítězně vzešel Václav Havel.

O pár let později se lidé opět sdružovali, tentokrát vlivem sportovního boje – to když fandili národnímu týmu na zimních olympijských hrách v Naganu (v roce 1998). V rámci 21. století byly zmiňovány oslavy událostí a výročí, zejména 1. máje (míněny byly nejspíš studentské akce a majálesy) či demonstrace u příležitosti těchto, konkrétně ta ze 17. 11. 2015 a následné dění (*„Kdy se lidé sešli, aby uctili památku, když jim to 17. vzal prezident.“*).

Nedatovanými aktivitami byly zmíněny peněžní a hmotné dary, rozdávání letáků či účast na různých demonstracích.

Jak se podle studentů projevuje aktivní občanství v naší společnosti dnes? Studenti se v této otázce rozdělovali na optimisty a pesimisty. První viděli v aktivním občanství posun. Tím, že jsme se stali demokratickou zemí, se velice zlepšilo. Lidé se zapojují do různých věcí, společenských akcí a mají aktivní zájem o dění ve státě. Mají svůj názor, jež veřejně uplatňují nejrůznějšími demokratickými formami. Umělecká sféra svými aktivitami též podporuje sféru aktivního občanství. Charakteristická je i pomoc druhému a snaha lokálně přispívat a pomáhat v různých neziskových organizacích.

Druhým zastávaným stanoviskem bylo to, že aktivní občanství se dnes moc neprojevuje a pokud ano, vnímají ho studenti propojené se „špatnostmi“. Nejskeptičtější pohled byl ten, který tvrdil, že všichni chtějí žít jinde, protože všude je líp než tady.

V otázce na to, jak se sami studenti mohou stát aktivními občany, opět zmiňovali věci uvedené v předešlých otázkách. Často zmiňovali aktivní podíl na dění ve státě, zejména zapojením do politického života (angažmá v lokálních politických institucích,

účastí na zasedáních) nebo angažováním a členstvím v institucích a neziskových organizacích. Co bylo nové? Např. přesun na globální úroveň. Zajímavá byla změna v myšlení studentky, která na předchozí otázku odpověděla, že všude je lépe než v ČR: „*Nebudu hledat jen špatné věci, proč být Češkou.*“ I ostatní chápali, že zde jde především o určitou *změnu v chování*, v přístupu, tedy namísto sebestřednosti ohleduplnost k ostatním.

Následně mě zajímalo, co podle studentů, po absolvování programu Havel v kostce, znamenalo aktivní občanství pro Václava Havla. Studenti vyzdvihli zainteresovanost, v jeho případě úzce navázanou na angažovanost. Byl to právě zájem, který u Václava Havla přecházel v angažování se do aktuální situace. Šlo o neutuchající aktivitu („*Furt se do něčeho zapojoval, zajímalo ho to.*“), o vytváření věcí za účelem změny za každou cenu. Aktivní občan podle Václava Havla, viděno optikou studentů, čelí problémům („*Vyndat hlavu z písku a něco dělat (...)*“; „*Nikdy nesklonit hlavu nad problémy.*“) a snaží se je řešit kolektivně. Toto sdružování pak s sebou nese zejména pozitiva – vzájemnost, vzájemnou pomoc a tvorbu věcí pro dobro státu. Činnost několika desítek jedinců v Československu tak podle studentů vyústila v disidentskou činnost („*Boj za svobodnou společnost (...)*“), pozdější vznik občanských institucí (Charta 77, Občanské fórum) a následný pád komunistického režimu („*Že když se ta společnost spojí, dokážou se velké věci (pád kom. režimu).*“).

Aktivní občanství u Václava Havla tak studenti vnímali i jako morální záležitost, vycházející z onoho nesmířit se s nespravedlností, nebojácně obhajovat pravdu a usilovat o spravedlnost, rovnoprávnost až dosažení svobody a ustavení demokratického uspořádání. („*Chtěl, aby byla demokracie v ČSSR a později v ČR, svoboda pro lidi.*“) Aktivnímu občanovi záleží na státu a usiluje o jeho dobro. Pokud je potřeba, je ochoten svou vlast bránit.

Pro studenty tak byla předně inspirativní sama osobnost Václava Havla, jeho životní etapy spjaté s profesemi, které zastával („*Tím, že se Havel nikdy nesnažil stát politikem. Chtěl zlepšit stát z pozice umělce, autora, recesisty, a díky tomu, že se s jeho názorem sdružovalo hodně lidí, až poté řídil ostatní.*“), jeho tvorba, myšlenky, názory a výroky („*Krásná ukázka v díle Audience, kde režim dohání lidi k činům, které by vůbec normálně nedělali.*“) a samozřejmě jeho činy („*Taková situace, jako to bylo před 89, se může opakovat, je zajímavé se o tom dozvědět, jak to dokázal změnit.*“).

Toto rozšíření vědomostí s sebou nese uvědomění si hodnoty svobody a demokracie a toho, že naše historie se může znovu opakovat. Odkaz Václava Havla proto

spočívá i v motivaci angažovat se – více se zajímat, usilovat a pomáhat („(...) *aby nebyla zase ve vládě strana s totalitním myšlením.*“), snažit se působit na druhé. Václav Havel svou činností také přesahoval lokální hranice, směřoval „ven“, což znamená neuzavírat se pouze uvnitř státu. Je to také odkaz ke změně chování a posilování určitých vlastností – být nelhostejný, být odvážný a čelit svému strachu („*Nemám se bát, a když je něco špatně, vystupovat tam a jít proti tomu.*“), nebát se jít proti, hledat cesty, mít na zřeteli hodnoty a dobro státu a zejména věřit („*Že je vždycky nějaká možnost, nikdy není nic ztraceno a nikdy není pozdě bojovat za svoje práva.*“, „*Že stojí za to, "bojovat" za to, v co věříme.*“).

V čem je podle studentů důležitý tento odkaz pro dnešní dobu a pro budoucnost? K výše uvedenému, které se v určité slovní obměně opakovalo, přidali studenti sílu jedince, důležitost vzdělání a zachování si charakteru („*I v nejhorších dobách je nutno dbát na slušnost a lidskost.*“). Podle studentů by lidé neměli zapomenout na to, co Václav Havel pro národ udělal, ale ani na to, že to nedokázal sám („(...) *Samozřejmě všechno nedokázal sám. Měl spousty lidí, kteří mu v tom všem pomáhali, ale on byl osobnost, která vystupovala na veřejnosti a zviditelnila se.*“), tedy opět odkazují na to, že jde o vlastní přičinění i kolektivní řešení problémů.

Co se týče programu Havel v kostce, KnVH jeho prostřednictvím usiluje o rozšíření vědomostí, tedy povědomí o osobnosti Václava Havla, zejména o jeho profesích, jeho myšlenkách, názorech a výrociích, o jeho činech. Studenti byli například překvapeni tím, že byl Havel vedle politika i schopným literátem. Shodně pak podotýkali, že Knihovna směřuje k tomu, udržovat odkaz ve společnosti aktuální a živý a tedy poukázat na hodnotu Havlova přispění k demokracii i vyzývat k samotné péči o ni. Program pak podle nich cílí na mladou generaci, kterou se snaží tímto učit tříbit své myšlení a používat sebereflexi („*Knihovna byla zajímavá, nebo spíš seminář, jak se diskutuje mezi sebou a musí se přemýšlet. (To nám aspoň něco zůstane v hlavě).*“).

3.6.4.1.3 Focus group

Zajímavé bylo, že v návazné diskuzi byl pojem aktivního občanství pro studenty hůře uchopitelný. Ve většině s ním totiž neměli zkušenost a vykládali jej tak intuitivně (což zpětně platí i pro vyplňování dotazníku). Po chvíli debatování, kdy jsem pátrala, co pro ně daný pojem znamená, mě studenti poprosili, abych jim pojem svými slovy představila, aby o něm získali alespoň rámcovou představu. Jsem si vědoma toho, že tímto došlo k určitému ovlivnění jejich výpovědí.

Aktivní občanství tak studenti vnímali dvěma kategoriemi, *snahou ovlivňovat společenské dění* tedy formováním státu a společnosti (minimálně účastí ve volbách nebo na demonstraci) a *pomocí druhému* (prostřednictvím NNO, charity, humanitární pomoci aj.).

„*Tak to bude asi nějaký člověk, co je součástí státu a jakoby má využívat ty svoje práva? Třeba volit nebo takovýhle ty věci?*“

„*Tak minimálně aspoň by měl každý člověk v tý politice, protože jako nadávat nad pivem na stát umí každý, v hospodě, že jo. Ale když není schopnej jít ani volit a nějakou snahu to změnit, tak jako –.*“

„*No né, tak každý má projevít svůj názor, aspoň. Někou demonstrací nebo já nevím. (...) Někam napsat aspoň. (...) Na nějaký vyšší místa.*“

Druhou kategorii vnímali studenti nejčastěji skrze dárcovství (peněžní příspěvek NNO, materiální dar, darování krve) a podpis peticí.

„*Že to není o penězích právě, nějaký může třeba nějakým podpisem pomoci něčemu, něco podepsat, nějakou pomoc právě, ne peněžitou.*“

Podle studentů má smysl být občansky aktivní, protože důsledkem je *dobrý pocit* z vlastní prospěšnosti, který napomáhá spokojenějšímu životu. Dobrý pocit může zároveň představovat i motiv k angažovanosti, ohledně čehož se strhla zajímavá diskuze o ne/sobeckosti takového jednání:

A: „*Tak je to prospěšný i pro nás, i pro ně, no. (...) No, pro nás, my z toho máme dobrý pocit a pomáháme jim.*“

B: „*No ne, tak tady bylo řečeno jenom to, že máme z toho dobrý pocit. Tak já říkám, že by spíš tomu člověku mělo jít o to mu pomoci, než to udělat a říct si potom, já mu pomůžu, ale pomůžu tím i sobě, jakože z toho budu mít dobrý pocit.*“

Jaké další motivy občanské angažovanosti studenti zmiňovali? Překvapivě se shodovali se zaměstnanci KnVH. Dotkli jsme se *dispozic, konkrétních jevů, společného tématu, vzdělání, společenského života i životních zkušeností*. Mluvílo se i o uvědomění si lidské *přirozenosti pomáhat*. Motivem k jednání může podle studentů být i dostatečné *finanční zajištění* a tedy možnost dárcovství a také emoce hněvu, tedy *nespokojenosti* s určitou situací. Zajímavý byl i exkurz do historie, kdy jedna studentka na příkladu

totalitního Československa deklarovala vynucované angažování, tedy motiv přikazovaný shora, který byl následován nedobrovolným činem, často vykonaným vlivem strachu z následků neuposlechnutí. (viz respondent č. 1).

Tímto jsme se dostali k emoci strachu, o které studenti také hovořili. Zejména pak z pohledu konformní mlčící většiny typické pro ČSSR, která se však v naší společnosti se starší generací projevuje stále. Tato má podle studentů vlivem vlastní zkušenosti v sobě strach zafixovaný. Vzhledem k mezigenerační výchově se tak může tendence k pasivitě předávat dál. Jeden ze studentů poukázal na to, že podle něho tedy může být mlčící většina přítomna v každé společnosti. Pokud se někdo bojí, měl by hledat alternativní způsoby, jak se uplatnit (příkladem 21. století – pokud se bojím jít na demonstraci, kde je dav lidí, mohu namísto toho podepsat petici).

Jaké okolnosti hrají podle studentů roli v rozhodování angažovat se? Předně je to uspořádání *priorit*, zda někdo je vůbec ochoten, chce, vidí v takovém jednání smysl a hledá si způsoby, jak se uplatnit a také, zda má dotyčný *prostor* se angažovat, např. ten, kdo řeší osobní problémy, nemusí mít dostatečnou fyzickou či psychickou kapacitu a aktivní občanství tehdy upozaduje (obdobný příklad jsme viděli u respondentky č. 3, která kvůli mateřství odsunula občansko-aktivní jednání na dobu, až děti dospějí).

Studenti tápali v tom, co všechno lze za aktivní občanství považovat a obtížněji tak komunikovali své zkušenosti. Většinou se proto zmiňovali o *dárcovství*, které osobně znají ze školních projektů (např. zapojení do projektu Světluška jako dárců nebo dobrovolníků) nebo z rodiny, o *demonstracích*, které v dnešní době zviditelňují a mladší generaci hojně přibližují sociální sítě (např. Červená karta, Za svobodný internet) nebo o podepsání *petice*.

Důvodem, proč se neangažují, nebo neangažují v dostatečné míře je podle nich předně *nezájem* v součinnosti s *neinformovaností*. Je to i *nedostatek času a finančních možností*. Někteří pocítují *strach* nebo nejistotu, někteří jsou od takového jednání odrazováni (střet generací, střet názorů a životních filosofii).

„Mě od toho odrazují právě. Od toho demonstrování. (...) Ten můj děda. Takže jo, ty starý lidi jsou prostě furt, jako kdyby byli v minulosti. A on mě prostě od toho odrazuje, jak to bylo dřív. (...) Tak on je komunista, já se s ním nebavím, takže. (...) No prostě, nějak jsme se o tom začali bavit, já mu říkala o Miladě Horákové a on mi řekl, že je to svině, tak od té doby už jsem s ním nemluvila.“

Inspirací k takovému jednání pak je rodina, která jde v těchto aktivitách dětem příkladem (např. společně přispívají, nebo o svém jednání doma mluví), přátelé nebo

veřejně známé osobnosti (herci, sportovci, modelky). Velmi inspirativní (i ovlivňující) jsou v tomto sociální sítě (a tzv. on-line aktivismus), které jednak informují (šíří myšlenky a názory, akce a události) a jednak propojují (usnadňují komunikaci, podporují nápady, usnadňují odstartování občansko-aktivního jednání).

Co se týče návštěvy Knihovny Václava Havla, někteří studenti se zmiňovaného programu nezúčastnili (cca půlka), proto jsem se ptala na Havlův odkaz. Studenti tak navázali na dotazník v tom, že Václav Havel pro ně představuje zosobnění demokracie, je příkladem aktivního odporu a boje za ustavení demokratického politického systému. Pro jeho odkaz je také určující jeho veřejné angažmá skrze instituce (Charta 77) i skrze vlastní tvorbu. Jednu studentku např. oslovil i Havlův humor, s jakým absurdní skutečnosti reality popisoval, jejího spolužáka pak Havlovy myšlenky – citáty.

„No jo, ale tak každej to ví, kdo Havel byl. Doufám teda. A každej ví, že prostě vystupoval proti tomu režimu. No, a tím asi zaujmul, teda podle mýho. (...) Tak tou Chartou, že jo. Že založil Chartu vlastně, proti tomu, že prostě proti tomu udělal nějakej ten krok i.“

4. DISKUZE – DOPORUČENÍ

4.1 Možnosti pro mladé lidi – co by KnVH mohla dělat

Jak jsem uvedla výše, působení nejrůznějších vlivů na dospívajícího člověka je podstatnou součástí utváření jeho osobnosti. Je proto důležité umět mladému člověku naslouchat a mentorsky ho směřovat, neboť kdy jindy je člověk otevřený a přístupný než ve věku svého dospívání? (Aneb jak praví jedno české přísloví, proutek se musí ohýbat, dokud je mladý.)

Vzhledem k tomu, že Knihovna Václava Havla funguje již 12 let a za tu dobu se zavedla, rozrostla a svůj program neustále rozvíjí a posouvá vpřed, doporučením do další její koncepce by mohlo být právě zaměření se na oblast výchovy a vzdělání. Mohlo by se tak jednat o systematickou práci s výjimečnými a talentovanými mladými lidmi, se kterými se v naší společnosti ne vždy patřičně pracuje. Ty by mohla Knihovna aktivně vyhledávat nebo vytipovávat (např. v rámci své esejistické soutěže, ve které dochází k určitému „intelektuálnímu výběru“), následně je kultivovat – konfrontovat s vysokými nároky, trénovat je v myšlení, psaní a diskutování a tím je připravovat do dalšího profesního směřování. Neboť jak si posteskli mí respondenti, po Havlově smrti zatím nemáme ve společnosti nikoho, kdo by na něj v jeho odkazu navázal, není tu žádná podobně výjimečná osobnost, která by mohla náš stát zodpovědně a konzistentně vést. Jednou z možností je právě tuto/tyto osobnost/i aktivně hledat a rozvíjet. I Václav Havel měl to štěstí, že byl obklopen vnímavými lidmi, jež ho intelektuálně i behaviorálně kultivovali a zbrousili tím základní obrysy jeho diamantu.

Co se týče esejistické soutěže, i její nově ustavená porota měla na účastníky soutěže vysoké nároky, ty však podle jejich slov nebyly naplněny. (Knihovna Václava Havla, 2015) Podle hodnocení zaměstnanců KnVH klesá ve školství úroveň psaní a dnešní studenti tak neumí sepsat kvalitní esej, práci, ve které by prokázali dostatečnou svědomitost, zodpovědný přístup a určitou úroveň myšlení. Ve školách k tomu zřejmě není dostatečný prostor, prostor by k tomu tedy mohl být v Knihovně Václava Havla – v instituci našeho nejznámějšího (po boku Jana Patočky) novodobého esejisty. Knihovna sama o tom píše na svém webu: „*I proto je zapotřebí dále pěstovat žánr eseje v českém jazyce – ne ve smyslu napodobování esejů Václava Havla, ale ve smyslu havlovské odvahy pojmenovávat nepříjemné problémy a hledat jejich nekonvenční řešení.*“ (Knihovna Václava Havla, 2016)

Co by se tedy v tomto dalo dělat? Zmínila jsem, že někteří respondenti vidí Knihovnu optikou centra intelektuálního života, druzí zase vnímají, že by měla působit i jako vzdělávací instituce. Myslím si, že by šlo oba přístupy propojit v právě uvedeném. Respondentka č. 5 říkala, že cílem esejistické soutěže je hledat osobnosti, které jsou schopny samostatně uvažovat. S výherci, vytipovanými talenty se však následně ne(spolu)pracuje (pokud však dotyční mají zájem, mohou se sami Knihovně ozvat a ta jim nabídne výše uvedené možnosti), proč? Jednak je překážkou geografické hledisko (studenti se do soutěže hlásí z celé republiky), jednak ono personální obsazení, které je už takto dost vytižené, a také určitý nezáměr a pasivita studentů (kteří by se ale dali vhodně motivovat).

„Já možná pozoruju, že někteří ti mladí se vrací, vlastně na ty večery a to mě vždycky, vlastně mám z toho hroznou radost, když v tom publiku převládají mladí, protože tam mám pocit, že jako můžeme to ovlivnit, ten jejich názor ještě, že si z té diskuze víc odnesou než vlastně lidi, kteří už mají svůj světonázor hotový. A vidím, občas je to fakt plně mladých lidí, takže to je, to je super.“

(Respondentka č. 4)

„No, s cílem, jo, to je asi vlastně takový havlovský docela, si myslím. S cílem jako vybrat, vytipovat, přijít na osobnosti, které už se vlastně rodí v tom věku středoškolském. Na někoho, kdo je, kdo se zajímá o svoje okolí třeba, nebo kdo má snahu mít širší rozhled, než je nezbytně nutné v rámci nějakých třeba školských mantinelů. Prostě, ano, ta soutěž má primárně vytáhnout z těch středoškoláků osobnosti, které už mají vlastně větší přehled než průměrný středoškolský student.“

(Respondentka č. 5)

Výchovně-vzdělávací program Havel v kostce je taktéž velmi důležitý, ale i u něj by bylo potřeba podpořit systematictější přístup ke školám, zejména učitelům a studentům. Nyní se jedná spíše o dílčí činnost, o ochutnávku, po které studenti odejdou a pravděpodobně se s tématy i metodami práce už dále nesetkají. Bylo by tedy možné udržovat se školami užší vztahy, do tříd se vracet, propojovat v nich různé své programy a projekty (interaktivní seminář Havel v kostce, následně pamětník do hodiny dějepisu, vyzvat je k zapojení do soutěže, pravidelně jim zasílat „klubový“ program) a průběžně hledat šikovné proaktivní studenty.

Zmiňovaný předkládaný návrh je koncipován jako možné doporučení a plně chápu, že by si jeho realizace vyžádala intenzivní přípravy co do koncepce, obsahu, personálního zapojení, vč. vytipování vhodných mentorů apod.

5. DISKUZE – VÝSLEDKY VÝZKUMU

„Nesouhlasím s tím, co říkáte, ale až do smrti budu bránit vaše právo říkat to.“

Helvetius Voltairovi (Kundera, 1967)

Závěrečná část si klade za cíl propojit teoretické poznatky s interpretací dat a dalšími zdroji a pomocí toho zodpovědět pět stanovených výzkumných otázek.

Předkládaná diplomová práce nabízí specifický vhled do tématu aktivního občanství. Zmiňovaný koncept propojuje s životem, dílem a osobností Václava Havla, jakožto příkladem teoreticky uchopeného a v praxi žitého aktivního občanství. Co je obsahem Havlova odkazu k aktivnímu občanství a výchově k občanství ověřovala práce pomocí metod smíšeného výzkumu – analýzou Havlovy eseje *Moc bezmocných*, rozhovory se zaměstnanci Knihovny Václava Havla (dále KnVH) a za pomoci dotazníkového šetření a focus group se středoškolskými studenty, účastníky výchovně-vzdělávacího programu *Havel v kostce*, který KnVH školám nabízí.

5.1 Obrazy aktivního občanství v Havlových textech

Při zodpovídání této otázky je důležité vyzdvihnout Havlovu jazykovou dovednost, tedy jeho schopnost obratně ve svých textech zachytit různými formami různá témata a v čitelné podobě je předložit čtenáři. Primárně tak lze k tématu aktivního občanství doporučit Havlovy hry, kde komediální formou vymezuje to, co aktivním občanstvím není, tedy se zde zaměřuje na „život ve lži“ nebo jeho eseje, předně *Moc bezmocných*, kterou jsem ve své diplomové práci analyzovala s ohledem na téma aktivního občanství.

Havel tuto esej sepsal jako zamyšlení nad povahou moci vládnoucí v „normalizačním“ Československu i jako svědectví či odkaz lidem, kteří o tendencích této moci netušili nebo neměli možnost se o ní dozvědět. Stejně tak se v ní věnuje vlivu této moci na člověka a důsledkům, které s sebou toto působení nese.

Předně je v eseji pro Havla určující *role i moc jedince*. Každý člověk tak má vlastní rozhodovací pravomoc a je proto na něm, nakolik se nechá systémem pohltit. Pokud nechá, stává se jak jeho obětí, tak jeho nástrojem a stvrzovatelem. Pokud se pohltit nenechá, zachovává si vlastní identitu a důstojnost, ale systém ho ze sebe vypudí jako svého zrádce a ohrožitele. Člověk má tedy možnost volby a většinou se rozhoduje podle svých specifických životních zájmů, což posléze dokládá skrze příslušná gesta (konformní zelinář umísťuje do výlohy nic neříkající, ale systém utvrzující hesla, naproti tomu „pravdivý“ vedoucí pivovaru píše na ředitelství s prosbou o zjednání pořádku v jeho podniku.).

Aktivně jednajícím aktérem se stává člověk usilující o autentický život, o „život v pravdě“, o život bez všudypřítomné přetvářky a lži. Tento člověk chce dělat dobře svou práci v systému, který mu to systematicky znemožňuje. Je to člověk, který odmítá vyhovět určitým absurdním nárokům, čímž se snaží být odpovědný svému životu, své identitě. Tím překračuje svoje systémem předem vymezené postavení a touto „vzpourou“ se řadí do role jeho protivníka.

Mezi těmito aktéry lze najít i ty, kteří překračují tyto vzpoury rozhodnutí něco nedělat (odmítnout dělat) rozhodnutím něco dělat (podnikají navíc určité kroky proti systému). Tato aktivně jednající kategorie byla pojmenovaná coby dissent a jedná se o několik desítek jedinců z celkového počtu několika milionů. Proto Havel vyzdvihuje v eseji i *rolí a moc paralelních struktur* v systému.

Dissent není cíleně utvořenou sociální skupinou, ale jsou tak označováni obyčejní lidé vyjadřující nahlas (i za druhé) to, co ostatní nemohou nebo se bojí říct. Jednají tedy s odpovědností k sobě i celku s cílem obrany člověka. Tím vzniká „nezávislý život společnosti“, prostor artikulace „života v pravdě“ vyznačující se určitou mocí. Tento odhaluje pravou povahu moci, čímž se snaží působit na lidi „žijící ve lži“, nabízet jim alternativní způsob života nebo je získat ke konfrontaci s mocí. Tak působí moc bezmocných.

V těchto otevřených nezávislých občanských iniciativách Havel spatřoval předobraz občanské společnosti. Ta by měla podle něho být utvářena zdola a být samoregulovaná, zejména tím, že neformální struktury budou vznikat s cílem vyřešení konkrétních záležitostí, z aktuálního smyslu a potřeby a po splnění těchto zaniknou. Jejich silnou stránku pak spatřoval v obnově a podpoře demokratických hodnot.

Vezmu-li odpověď na výzkumnou otázku ze širšího úhlu pohledu, Havel vystavěl svůj koncept aktivního občanství na filozofickém základě. Ten se tak obrací k samotné existenci člověka, ze které vychází. Tento koncept nazval „životem v pravdě“ a přemýšlel o něm jako o návodu, životní alternativě pro člověka, který chce v rámci demoralizujícího systému uchovat a budovat svou identitu. Tento přístup, jak se později ukázalo, působil vůči totalitnímu systému jako jeho silný protivník.

Člověk by se podle Havla měl primárně vracet k sobě samému, k vlastní identitě a měl by neustále reflektovat své vlastní bytí. Je svým konáním sám sobě odpovědný? Je toto konání společensky odpovědné? Bindášová (2013) přiblížila Havlův koncept, rozpracovaný v *Moci bezmocných*, ve svém mravním konceptu autentického občanství. V něm člověk neustále promýšlí a přehodnocuje, reflektuje svou odpovědnost vůči svému

hodnotovému systému, cítí odpovědnost za starost a péči o druhé a svět a nebojí se s ohledem na to projevit. Koncept tak představuje vědomé usilování o naplňování vlastní podstaty, a tedy i zastávání odpovídajících občanských postojů s vědomím možných důsledků. Isin (2008) podobně hovoří o bytostném občanství a i pro Hyuna (2007) je základem aktivního občanství uvědomování si vlastní identity, které je umožněno participací na daném společenství.

Tyto koncepty lze shodně považovat za mravní základ aktivního občanství, který, jak jsme viděli, je přítomen jak v demokratických společnostech (jako participace na rozvoji společenství), tak v těch nedemokratických (jako „vzpouřa“ proti manipulaci systémem). Tato mravní základna pak odráží hodnotový systém člověka, který je pro fungování společnosti nezbytně důležitý.

5.2 Předávání odkazu Václava Havla k aktivnímu občanství v Knihovně Václava Havla

Knihovna Václava Havla vznikla s cílem shromažďovat a připomínat svědectví nedávných dějin a sloužit tak jako jeden z pramenů poznání. Když se v roce 2004 zakládala, Václav Havel sepsal, jak si představuje vizi jejího fungování. Knihovna měla podle něho plnit předně *badatelskou funkci* a vytvořit archiv shromažďující a zpřístupňující široké veřejnosti nejrůznější dokumenty a předně i *funkci společenskou*, ve které se měla pokusit vytvořit veřejnou platformu setkávání a diskutování, jakési ohnisko kritického myšlení. Tuto Havlovu vizi se Knihovna snaží naplňovat a postupně rozšiřovat.

Agendu Knihovny lze rozdělit do několika částí a všemi se cíleně prolíná odkaz Václava Havla. Ve zmiňovaném archivu zaměstnanci shromažďují Havlův odkaz, tj. získávají nejrůznější dokumenty, které posléze digitalizují a zpřístupňují on-line (archiv dnes funguje především v on-line podobě, na což je Knihovna obzvlášť hrdá). V programové části, jejíž jádro tvoří pravidelně se konající akce a cykly (tzv. Klub), navazuje KnVH na Havlovo myšlení tím, že vytváří prostor setkávání, diskutování, třibení názorů a zaujímání postojů, snaží se tak společnost informovat, působit na ni a umožnit její síťování. K tomu využívá různých forem – pořádá debatní akce na společenská témata za účasti hostů, pořádá kulturní akce, jakými jsou literární večery, čtení, koncerty, divadla, promítání atd.

Součástí programové části jsou vedle Klubu výchovně-vzdělávací programy pro studenty. Ty se snaží zviditelnit osobnost a odkaz Václava Havla a skrze ně studenty

oslovit. Konkrétně Knihovna usiluje o vytvoření znalostního rámce, ve kterém je následně studentům umožněno kriticky přemýšlet.

Nejvýraznějšími aktivitami KnVH v této oblasti jsou každoročně vypisovaná esejistická *soutěž o nejlepší studentský esej* a nepravidelně konaný výchovně-vzdělávací program *Havel v kostce*. Soutěž (zaměřená na střední školy) si klade za cíl pěstovat u studentů dovednost psaní a konkrétně rozvíjet žánr eseje, tj. umět problémy pojmenovat a hledat jejich řešení. Kritéria soutěže jsou proto nastavena vysoko a ne vždy je tak vítěz vyhlášen. K udržování povědomí o Václavu Havlovi s důrazem na jeho myšlenky a ožívování jeho odkazu používá program *Havel v kostce* (zaměřený na základní a střední školy) metody kritického myšlení.

Dále v této oblasti Knihovna nabízí prostor pro konání vysokoškolských seminářů. Pokud ji požádají, připravuje pro školy edukativní programy nebo besedy, ve své expozici, která je věnována osobě a odkazu Václava Havla, pak pořádá komentované prohlídky.

Knihovna se primárně zaměřuje na archiv a klubový program, tj. na dospívající a dospělou populaci, její energie tedy směřuje zejména sem. K tomu navíc podporuje jiné občanské aktivity a iniciativy. V oblasti výchovně-vzdělávací se aktivně zaměřuje na esejistickou soutěž, ostatní aktivity, vlivem omezených kapacit i času, spíše upozaduje (to znamená, že aktivně své služby školám v této době nenabízí, ale pokud ji osloví, ráda jim vyjde vstříc). Knihovna však cítí, že na výchově a vzdělávání budoucích demokratických občanů by měla mít větší podíl. Momentálně jí k tomu slouží vyjmenované programy a aktivity (např. na večerních akcích se objevuje mnoho mladých lidí) a činí tak i v rámci publikační činnosti (např. soubor esejů *Moc bezmocných a jiné eseje* byl zaměřen primárně na mladou generaci). V nejbližší době pak plánuje spustit e-learningový program v českém i anglickém jazyce zaměřený na osobnost Václava Havla.

Shrnu-li, tak Knihovna Václava Havla shromažďuje, archivuje a zpřístupňuje odkaz Václava Havla, jak skrze archivační činnost, tak skrze své působení na společnost a zvyšování její informovanosti v rámci vytváření otevřené platformy setkávání. Tímto se Havlův odkaz snaží ve společnosti zviditelňovat a udržovat. Nabízí podporu bádání a volný přístup do svého archivu. Pořádá podvečerní akce na nejrůznější společenská témata, které jsou pro veřejnost zdarma. Věnuje se publikační činnosti. Studentům nabízí možnost stáže nebo dobrovolnictví, mohou se zúčastnit esejistické soutěže, výchovně-vzdělávacích programů, seminářů, besed i exkurzí.

Toto své konání, jak uvedli respondenti, Knihovna vnímá jako smysluplné a v dnešní době více než potřebné, což se odráží i v jí pořádaných akcích, které jsou

dlouhodobě vyhledávané a plně kapacitně obsazené. Ve společnosti se totiž objevuje jakýsi „hlad“ po tom slyšet něco „smysluplného“, dozvídat se informace z více stran, mít kde kultivovaně hovořit a diskutovat.

5.3 Co znamená aktivní občanství pro zaměstnance Knihovny Václava Havla

Respondenti termín aktivní občanství v běžné komunikaci nepoužívají, nicméně jeho obsah pro ně byl srozumitelný. Aktivní občanství chápali jako konkrétní způsob života, ve kterém své postoje a ochotu angažovat se nad rámec své domácnosti občan deklaruje jednáním – činy vůči záležitostem, které se ho bytostně dotýkají. Toto jednání se tudíž odehrává ve veřejné sféře a představuje určitý energetický výdej. Pohonem aktivního občanství respondenti vnímali smysl spatřovaný v takovém jednání. Aktivní občan tak vykazuje snahu vylepšit stávající stav věcí nebo chce něčemu zamezit. Takový čin je často projevem odvahy čelit něčemu, tedy zároveň znamená i překonání emoce strachu.

Aktivní občanství vykazuje podle respondentů určitá *kritéria*. Mezi jedny z hlavních řadili kritéria nelhostejnosti, dobrovolnosti a spontánnosti. Tato dávali do kontrastu s dobou ČSSR (kterou Havel nastínil v Moci bezmocných). Moree k tomuto uvádí, že cílem socialistického vzdělávacího systému bylo vyprodukovat občany vzdělané, politicky uvědomělé a aktivní. Tento „totalitní“ aktivismus se však od toho dnešního demokratického lišil v tom, že nebyl dobrovolný, většina občanů se nejrůznějších akcí účastnila z donucení a ze strachu. Naopak spontánní aktivity československých občanů byly povětšinou umlčovány, rozháněny a postihovány. (Moree, 2013) Proto byla většina občanů ochromena emocí strachu a upadla do lhostejnosti.

Dalšími z důležitých kritérií byly jmenovány názorová otevřenost a ochota vést dialog. Jeden z respondentů narazil u definování aktivního občanství na problém, zda do něj zařadit i extrémní či extremistická názorová stanoviska. Tím, že kritériem aktivního občanství ustavil právě zmíněnou ochotu vést dialog, z aktivního občanství tyto skupiny vyjmul. Skovajsa upřesňuje, že v případě občanských aktivit majících negativní obsah a cíle, stejně jako u xenofobních, netolerantních a protidemokratických hnutí a sdružení hovoří někteří autoři o neobčanské společnosti. (Skovajsa, 2010)

Kritéria reflexe, sebereflexe a sdílené reflexe odkazují k tomu, že aktivní občan dovede kriticky uvažovat a otevřeně diskutovat. Díky těmto debatám pak formuje svůj názor a řídí tím své následné jednání. Důležitým kritériem bylo i kritérium rozvahy, kdy by si aktivní občan měl podle respondentů dobře rozmyslet své jednání zejména s ohledem na jeho možné důsledky (zvážit své zkušenosti, možnosti i tzv. vnitřní dispozice). Podle toho

by pak měl nastavit své osobní hranice tak, aby se vyvaroval rizik, která s sebou aktivní občanství nese (např. dopad na zdraví, vztahy, ztrátu smyslu apod.). Toto kritérium proto úzce souvisí s kritériem sebereflexe.

Uvedená kritéria, jež jsou podle respondentů charakteristická pro aktivního občana, by se dala shrnout pod pojmem *žité zodpovědnosti*, čímž se dostáváme zpět k odkazu Václava Havla.

Z rozhovorů s respondenty vyplynula určitá *typologie* aktivního občanství. Základními kategoriemi tak byly ustaveny kategorie pasivního občana, zúčastněného pozorovatele a aktivisty. Tato typologie je navázána na intenzitu zaangažování, která odpovídá McLaughlinově definici minimálního a maximálního občanství (Kymlicka, 2002). Ochota či neochota se angažovat pak souvisí s motivací i hodnotovým systémem člověka, zároveň s životním obdobím, ve kterém se dotýčný nachází. Proto je zřejmé, že jeho postoj i ochota být aktivní se mohou proměňovat. Lze tedy uvažovat, že podpora a rozvoj hodnotového systému zároveň podporuje a podněcuje chuť angažovat se.

Co se týče oblasti *motivace* k angažování, za důležité stimuly jsem v teoretické části ustavila změny ve společnosti a určité bezprostřední vlivy (tyto byly navázány na dobu komunistického Československa). Tyto stimuly se však v mnoha směrech překrývaly s těmi, které uváděli respondenti i studenti. Mezi tyto, dá se říci, všeobecně platné stimuly, spouštěče jednání, tak lze většinou řadit podněty, které se nás bytostně dotýkají (např. zásah do osobního prostoru, nespokojenost se stavem určitých věcí, osobní zážitky a zkušenost). Takové jednání často spustí i zisk nějaké informace nebo pátrání po chybějících informacích. Na této osobní úrovni na nás mají vliv i naše vztahy (zejména vliv rodiny a blízkého okolí, tedy i přejaté zvyky od těchto), stejně jako prostředí, ve kterém vyrůstáme nebo se pohybujeme. S tím souvisí utváření našeho hodnotového systému neboli vnitřního kompasu, který je tímto formován a který nás dále směřuje. Na společenské úrovni se nás dotýkají společenské problémy, sdílená témata a zážitky nebo právě střet s historickým děním. Externími stimuly jsou stejně tak projevy solidarity i reakce na určité výročí nebo pouhopouhá náhoda. Podstatnou roli v tomto hraje uspořádání priorit a nastavení hranic, stejně jako čas, rodinný stav nebo geografické hledisko, tj. kde se zrovna nacházíme (studujeme, pracujeme, bydlíme).

S aktivním občanstvím dále úzce souvisí *rizika a dilemata*. Tím zásadním je dilema morálního konfliktu a „přinesené oběti“, kde důležitou roli sehrává emoce strachu. Občan tak rozvažuje, kam až je svým jednáním ochoten zajít, jaké dopady jeho jednání může mít či co všechno je pro toto jednání ochoten obětovat. Občané komunistického

Československa svou situaci zvažovali a o svém aktivním jednání rozhodovali důsledněji než dnešní čeští občané, protože možné důsledky se týkaly (a ohrožovaly) jejich samotnou existenci. Rizika aktivního občanství pak dopadají převážně do osobního života aktéra (zdravotní riziko, riziko neúspěchu, zklamání a ztráta smyslu, zahlcení možnostmi) nebo do jeho vztahů. Zahlcení možnostmi občanského aktivismu, které nabízí 21. století, a o kterém jsem psala v teoretické části, pak způsobuje nejistotu, což jako jedno z rizik reflektovali ve svých výpovědích i respondenti. Tuto část pak lze shrnout výpovědí jedné z respondentek, která reflektovala, že rizika jsou všudypřítomná a je třeba o nich vědět a pracovat s nimi.

Pokud šlo o téma *vzdělávání* k aktivnímu občanství, většina z respondentů se vyslovila tak, že určité vzdělání (teoretické znalosti, znalosti o historickém dění i osvojení si dovedností) by mělo být zachyceno v kurikulu a ideálně by mělo překračovat školní docházku coby celoživotní občanské vzdělávání. Zmiňována v tomto byla důležitost role učitele, který by měl žáky osobnostně rozvíjet a podporovat je v osvojování si občanských dovedností.

Určující však pro respondenty byl vliv rodiny (role a příklad rodičů) i vlastní vůle a chuť se občansky angažovat. Tu však, s odkazem na teoretiky aktivního občanství, může ovlivnit právě vzdělávací systém, protože školní prostředí simuluje „laboratoř demokracie“ a připravuje žáky, budoucí občany, ke vstupu do společnosti teoreticky i prakticky.

5.4 Vnímání odkazu Václava Havla zaměstnanci Knihovny Václava Havla

Nejpodstatnější částí předkládané diplomové práce je odkaz Václava Havla, který může být využíván jako jedno z východisek ve výchově demokratického občana. Respondenti se shodli v tom, že Havel pro ně představuje „zosobnění demokracie“, příklad aktivního občana (od kterého se lze učit) i příklad žité odpovědnosti a sama jeho osobnost je tedy nejdůležitější součástí jeho odkazu a možným „vzorem“ pro aktivní občanství.

V rámci Havlovy osobnosti tak lze uvažovat jeho *životní příběh* (rodinné zázemí a vliv rodičů, profese, kterými prošel, značná zainteresovanost do společenského dění a veřejné zaangažování), *vlastnosti* (specifický hodnotový systém, odvaha a přesvědčení, že je třeba jednat bez ohledu na výsledek), *dovednosti* (kritické uvažování, respekt k názorům druhých, naslouchání, sblížování lidí, vidět věci v souvislostech a dovádět je do konce) a *dílo*, které nabízí vhled do jeho myšlenek, nabízí alternativní životní přístup a současně i vybízí k realizaci změn.

Mezi Havlovy nejvýraznější myšlenky respondenti řadili roli jedince a jeho usilování o odpovědný život (vůči sobě i společnosti) a rozvoj vlastní identity (čímž jedinec napomáhá udržovat demokracii). Podle respondentů tak jedinec odpovídá i svému svědomí, které představuje korektiv jeho jednání. Souhrnně respondenti v rámci této odpovědnosti vyzdvihovali vlastní aktivitu jedince, který si hledá informace, ověřuje jejich platnost a správnost, ale nekončí u sebe, toto vědění předává dál a snaží se informovat a vzdělávat i ostatní. Jedinec si navíc uvědomuje přesah svého konání a ten ve svém jednání reflektuje. S tím souvisí, že Havlův jedinec je připraven při dosahování svého cíle, ve kterém vidí smysl, i něco obětovat a je tak náročný na sebe sama.

Respondenti vyzdvihli i důležitost tématu vůdcovství, které je podle nich pro společnost důležité, nicméně Havel rozvoj a kultivaci této dovednosti „zanedbal“. Havel sám pro ně působil jako „univerzální“ vůdce, protože byl jako prezident lidmi chtěný a zvolený zespodu. Pro spoluobčany tak představoval osobnost, jež si v temných dobách zachovala morální kredit. Důvěřovali mu, spojoval je a šli za ním. Důležitá pro ně byla i jeho slušnost ve vystupování a snaha o humanistický odkaz. V Moci bezmocných Havel k tématu píše, že „*autorita vůdců by měla vyrůstat z jejich osobnosti, osobně jejich okolím zakoušené, a nikoliv z jejich nomenklaturního postavení. Měli by být vybaveni velkou osobní důvěrou a na ní založenou i velkou pravomocí.*“ (Havel in Freimanová, 2012: 215)

Je zjevné, že osobnost Václava Havla se postupem doby proměnila v určitou nálepku dobra či zla a tím došlo i k vyprázdnění obsahu jeho odkazu. Putna se věnoval této mytizaci Havlovy osobnosti, která se ještě v průběhu jeho prezidentství proměnila z mýtu (který stvořila Sametová revoluce) v „antimýtus“ (vlivem deziluze z nesnadného vývoje). (Putna, 2011) Většina lidí proto možná už neví, co chtěl Havel svými myšlenkami, ze kterých zbyla hesla, říci a k čemu směřoval. Proto je na místě Havlův odkaz kriticky zkoumat (např. jeho způsob uvažování zachycený v textech, vnímat kontext, ve kterých texty psal, zamýšlet se nad tím, jak naplnil svou roli atp.). K tomu Kroupa dodává, že Havlovy myšlenky nám mohou poskytnout i povzbuzení, podnět, příklady, vodítka k jednání i novou životní orientaci, což může nejvíce oslovit mladou generaci (která vždy vykazuje větší ochotu a chuť měnit poměry k lepšímu). (Kroupa in Freimanová, 2012)

5.5 Co znamená aktivní občanství pro účastníky výchovně-vzdělávacích programů KnVH

Pro studenty čtvrtého ročníku pražské střední odborné školy představovalo aktivní občanství zájem o lokální společenské dění a zájem je ovlivňovat, tedy jej vnímali jako zapojení, příspěvní a pomoc. Pohonom aktivního občanství studenti ustavili snahu jedince – vlastní iniciativu se přičinit, ideálně v rámci okolí či při řešení společenských problémů a státních záležitostí, tudíž sem zařadili i vlastenectví. Aktivní občan se podle nich vyznačuje vlastnostmi jako je otevřenost, empatie, snaživost, spolehlivost, zodpovědnost, ale i hrdost (opět odkazovali k vlastenectví). Aktivní občan tak pozitivně smýšlí o své zemi, je sebevědomý, spravedlivý a odvážný. Jako příklad aktivního občanství jmenovali umělce.

Mezi kritéria aktivního občanství respondenti primárně řadili nelhostejnost, kterou u studentů zastupuje ochota (ke spolupráci a pomoci druhému). I studenti cítili, že v našem demokratickém občanství hraje důležitou roli odkaz naší nedávné historie. Navíc vnímali, že transformace v demokratický systém s sebou přinesla „zlepšení“ aktivního občanství v tom, že lidé jsou ochotnější se vyjadřovat, zapojovat do společenského dění i pomáhat druhým (např. skrze finanční příspěvky či aktivitu v NNO). Negativně se pak podle nich na ochotě angažovat odráží společensko-politická situace. Studenti vnímají jakýsi morální úpadek společnosti, která je podle nich prostoupená „špatnostmi“ a lidé tak mohou ztrácet chuť a energii intervenovat nebo se angažovat. V souvislosti s tím vnímali i vliv starších generací, které si z minulého režimu nesou určitý životní přístup, který mohou přenášet na mladší generace.

Studenti tak charakterizovali aktivní občanství skrze dvě kategorie – skrze *snahu ovlivňovat společenské dění* tedy formovat stát a společnost (minimálně účastí ve volbách) a skrze *pomoc druhému* (prostřednictvím NNO, charity, humanitární pomoci aj.). S odkazem k teorii je první kategorie navázána na legislativní definici občanství a McLaughlinovu definici minimálního občanství (Kymlicka, 2002). Druhou kategorii vnímali studenti nejčastěji skrze dárcovství (peněžní příspěvek NNO, materiální dar, darování krve) a podpis peticí. Toto vnímání odpovídá výsledkům výzkumu občanské angažovanosti Centra pro občanské vzdělávání z roku 2015. Ten na vzorku 3 876 respondentů mapoval, jakým veřejně prospěšným aktivitám se Češi věnují ve svém volném čase. Klíčovým zjištěním bylo, že je to právě angažmá v humanitárních, sociálních a volnočasových tématech a Češi nejčastěji věnují dar nebo podepíší petici. (Centrum občanského vzdělávání, 2015)

Motivem k angažovanosti je podle studentů uvědomění si přirozenosti pomáhat, je to i dostatečné finanční zajištění, v návaznosti na respondenty i vnitřní dispozice k angažování se, sdílené téma, konkrétní jevy a události. Roli hraje i to, jak je dotyčný společenský a vzdělaný. Za podstatný stimul pak uváděli nespokojenost s určitou situací. (Avizovaný výzkum občanské angažovanosti Centra občanského vzdělávání uvádí jako jeden z motivů angažovanosti právě „naštvanost“.)

Studenti svými názory přispěli i do diskuze o působení emocí na lidské fungování – něco nás nahněvá nebo znechutí a podnítlí jednat. Někdo může mít naopak strach se zapojit, někdo takovým jednáním dokonce pohrdá. Pokud naše aktivita přijde vniveč, jsme smutní nebo naštvaní. Většinou nám však naše jednání přináší radost (můžeme tak být spokojenější a tedy i zdravější).

Důsledky aktivního občanství studenti viděli veskrze pozitivně, jako dobrý pocit z vlastní prospěšnosti, který se může stát i motivem k angažovanému jednání. A takové jednání pak pro člověka znamená i spokojenější život.

Angažovanost je podle studentů ovlivňována zejména uspořádáním priorit a inspirací u druhých (předně v rodině, ve škole, u přátel nebo u veřejně známých osobností). Velkou roli hrají v dnešní době i sociální sítě, které rychle informují a propojují. Studenti tak sami zejména věnují dar (ať už finanční nebo materiální), účastní se demonstrací nebo podepisují petice. Zkušenost mají i s dobrovolnictvím. Nižší aktivní zapojení u nich souvisí s nezájmem, neinformovaností, nedostatkem času i financí, strachem či nejistotou nebo jsou od takového jednání odrazováni. Studenti však podotkli, že aktivní občanství souvisí i s určitou vědomou změnou v chování, v životním přístupu, a proto bojí-li se například někdo jít na demonstraci, měl by hledat jiné alternativní způsoby uplatnění.

I studenti se shodli na tom, že Havel je jakýmsi „zosobněním demokracie“, příkladem aktivního občana, ale i aktivního odporu. Jeho apel na roli jedince ve společnosti studenti propojili s rolí vzdělávání, které by mělo posilovat u budoucích občanů určité vlastnosti a šířeji připomínat historické dění 20. století, které s sebou mj. nese uvědomění hodnot svobody a demokracie (neměli bychom podle studentů zapomínat na velké přispění Václava Havla a jeho spoluobčanů k ustavení demokracie).

Havel byl pro ně inspirativní zejména svým neutuchajícím zájmem a aktivitou i tím, že čelil problémům a vyzýval k participaci na jejich řešení. Odkaz Václava Havla tak vnímali jako motivaci k angažování – jako apel na vlastní přičinění i působení v tomto na druhé, tedy i jako usilování o kolektivní řešení problémů. Zajímavý pro ně byl dále svou osobností (opět vyzdvihovali profese, životní etapy, tvorbu, myšlenky, vlastnosti), zejména

pak tím, že boj za svobodu pro něj představoval morální záležitost – nesmířil se s nespravedlností, nebál se a tvrdošíjně obhajoval pravdu. Jeho odkaz tak studenti vnímali i jako usilování o zachování si charakteru i jako posilování určitých vlastností a hodnot (nelhostejnost a odvaha, víra, hledání alternativních cest). Zaujala je i jeho otevřenost světu, to, že se neuzavíral uvnitř hranic státu.

5.6 Shrnutí

Ve své práci jsem se vydala po stopách aktivního občanství uplatňovaného zdola a primárně se odehrávajícího ve veřejné sféře. Aktivní občanství stojí i padá s občanskou a politickou angažovaností, souhrnně s participací občanů na společenství. Participace představuje ochotu občanů plně kontrolovat svůj život a tím jej ovlivňovat (řekněme, že představuje pohon aktivního občanství).

Na naplňování Havlovy role jedince, tedy i na rozvoj aktivního občanství, má podle respondentů určující vliv výchova v rodině podpořená působením vzdělávacích institucí i institucí občanské společnosti. Respondenti tak poukázali na důležitost komplexnosti a důslednosti výchovy i vzdělání. Rodiče i učitelé by měli u studentů zejména podporovat a pěstovat sebevědomí a asertivitu (nebát se mít svůj názor a veřejně ho obhajovat), měli by je vést k dovednosti myslet (umět uvažovat ve společenských souvislostech a své jednání tím řídit) a vyjadřovat se, k umění naslouchat i vést dialog a měli by na ně v tomto mít vysoké nároky.

I z teoretické části vyplývá důležitost vlivu školního prostředí, jež se snaží simulovat demokratické prostředí a společnost a tím pomáhat žákům osvojovat si občanskou gramotnost (tj. vedle vědomostí a zkušeností si osvojit i občanské kompetence). Zvládnutí občanské gramotnosti je podmínkou participace ve společnosti i podmínkou demokracie a spravedlnosti ve státě. Toto institucionální působení je dále určující pro budování občanské kultury, o které hovoří Sztompka (Sztompka, 1993) i pro osvojení si Kymlickovy občanské slušnosti (Kymlicka, 2002). Sokol tak shrnuje, že vzdělávání tvoří podstatnou součást reprodukce společnosti. (Sokol, 1996)

Naše společnost se neustále proměňuje, jako se proměňují cíle, které sleduje. Nemělo by však dojít k tomu, že zapomene nebo nebude chtít znát, a tudíž nebude reflektovat, z čeho tento vývoj vzešel a jakými fázemi prošel. K tomu by měly sloužit právě instituce rodiny, školy i občanské společnosti, ideálně v součinnosti, jak o tom hovoří Kymlicka. (Kymlicka, 2002) Knihovna Václava Havla si této potřeby je vědoma a uzpůsobuje tomu svoji agendu, cítí však, že na mladší generace by se mohla zaměřit

intenzivněji. Už vzhledem k tomu, že Havlův pozitivní příklad budování aktivního občanství, občanské společnosti a rehabilitace určitých hodnot ve společnosti (jakožto podstaty rozvoje demokracie, o které psal už v Moci bezmocných) je v současnosti přebíjen v praxi uplatňovaným omezováním demokracie a stvrzováním tohoto nejvyšší státní autoritou. Ta tímto vytváří a společnosti předává opačný hodnotový vzorec, který jí vede jiným směrem.

Havlův odkaz nás proto může inspirovat k větší reflexi dění i vlastního konání, inspirovat k osvojení si dovedností partnerské diskuze i kritického uvažování, inspirovat i v samotné dovednosti čtení a psaní. Tento odkaz dlouhodobě spravuje Knihovna Václava Havla, která se mu tím snaží navracet jeho původní obsah a na základě toho i podněcovat společenskou reflexi, zájem i angažovanost.

Jsem si vědoma, že tato diplomová práce nemůže simulovat konkrétní návod, jak nakládat s odkazem Václava Havla (který je zde pouze nastíněn), např. právě v rámci výchovy k občanství, která je jednou z nejdůležitějších oblastí, na kterou by měl být v současnosti kladen důraz. Tato práce však předkládá určitá zjištění, na kterých lze dále stavět. Především na důležitosti výchovy, vzdělávání a kultivace mladé generace, tedy komplexního rozvoje budoucích aktivních občanů.

Jsem si samozřejmě vědoma i toho, že nenabízím žádné převratné závěry. Vědomí důležitosti těchto je ve společnosti přítomné dlouhodobě a usilují o něj mnohé společenské instituce. Nicméně o tomto, jakožto o jednom z podstatných témat aktivního občanství, hovořili mi respondenti a zmiňuje se o něm i sám Václav Havel, když říká, že naději spatřuje jednoznačně v mladších generacích, v lidech, kteří už „*nejsou přímo zdeformováni komunismem, nevyrostali v poměrech vyžadujících přetvářku a přihrbenost a podporujících sobectví, lhostejnost k druhým a xenofobii. Postupně rostoucí vliv těchto generací na veřejný život mi dává naději, že se poměry budou vyvíjet k lepšímu.*“ (Havel in Freimanová, 2012: tiráž)

Pokud mají mít tyto mladší generace podstatný vliv na formování společenských poměrů a tedy na dalším fungování a směřování naší nedávno nabyté demokracie, měly by na tom mít podstatný zájem i generace stávající. Sokol uvádí, že starší a mladší generace k sobě antropologicky patří, jsou tu jedna kvůli druhé – „*staří žijí proto, aby mladým vyprávěli pohádky a předávali lidskou kulturu.*“ (Černý, 2007)

6. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

AISIS o. s. s. d. *Průřezové téma - Výchova demokratického občana (1. kapitola)* [online]. Praha: AISIS o. s. Zveřejněno 19. 11. 2008 [cit. 2016-04-19]. Dostupné z: <http://clanky.rvp.cz/wp-content/uploads/prilohy/2754/prurezove_tema___vychova_demokratickeho_obcana_1_kapitola.pdf>.

Banks, James A. (ed.). 2007. *Diversity and Citizenship Education: Global Perspectives*. San Francisco: Jossey-Bass.

Bindášová, Juliána. 2013. *Občanství a autenticita u československého disentu*. Nepublikovaná diplomová práce. Praha: FHS UK.

Černý, Karel. 2007. „Jan Sokol: Škola nemá připravovat jen na zaměstnání“. *Respekt* [online]. 17. června 2007 [cit. 2016-04-25]. Dostupné z: <<http://www.respekt.cz/tydenik/2007/25/svou-prestiz-si-nekdy-nezaslouzime>>.

Disman, Miroslav. 2002. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.

Dobrovský, Luboš. 2013. „Václav Havel dával všanc svobodu“. In Anna Freimanová (ed.). *Příležitostný portrét Václava Havla*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., s. 32-35.

Dohnalová, Marie, Jaroslav Malina. 2006. *Slovník antropologie občanské společnosti*. Brno: CERM.

Duka, Dominik. 2013. „Dokázal se poprat se všemi falešnými obrazy Boha“. In Anna Freimanová (ed.). *Příležitostný portrét Václava Havla*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., s. 222-224.

Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.

Freimanová, Anna (ed.). 2013. *Příležitostný portrét Václava Havla*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s.

Hájek, Martin. 2014. *Člověk a stroj. Vybrané metody sociálněvědní analýzy textů*. Praha: SLON.

Hartl, Pavel, Helena Hartlová. 2000. *Psychologický slovník*. Praha: Portál.

- Havel, Ivan M. 2013. „Za bráchou jsem chodil o krok pozadu“. In Anna Freimanová (ed.). *Příležitostný portrét Václava Havla*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., s. 14-25.
- Havel, Václav. 1990. *Dálkový výslech. Rozhovor s Karlem Hvižd'alou*. Praha: Melantrich.
- Havel, Václav. 2006. *Několik vět ke Knihovně* [online]. [cit. 2016-04-01] Dostupné z: <<http://archive.vaclavhavel-library.org/viewArchive.php?q=n%C4%9Bkolik+v%C4%9Bt+ke&itemDetail=1221>>.
- Havel, Václav. 2012. „Moc bezmocných“. In Anna Freimanová (ed.). *Moc bezmocných a jiné eseje. Václav Havel*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., s. 96-220.
- Hendl, Jan. 2005. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Hloušková, Lenka, Milan Pol. 2006. „Občanské vzdělávání dospělých v České republice (kontext, účast, nabídka a účastníci)“. In *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*. Brno: Masarykova univerzita, s. 41-53.
- Hron, Jan. 2015. *Perzekuce Václava Havla. Dopisy a dokumenty z let 1968-1989*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s.
- Hyun, Choe. 2007. „South Korean Society and Multicultural Citizenship“. *Korea Journal* 47 (4): 123-146.
- Cholínský, Jan. 2012. „Totalitarismus v teorii a praxi: rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem“. *Securitas imperii* [online]. 21 (2): 228-247. [cit. 2016-04-28]. Dostupné z: <<http://www.ustrcr.cz/data/pdf/publikace/securitas-imperii/no21/227-247.pdf>>.
- Isin, Engin F. 2008. „Theorizing Acts of Citizenship“. In Engin F. Isin, Greg M. Nielsen (eds.). *Acts of Citizenship*. London: Palgrave Macmillan, s. 15-43.
- Kohák, Erazim. 1997. *Průvodce po demokracii*. Praha: Slon.
- Kopecký, Martin. 2011. *Občanské vzdělávání dospělých v Evropě. Povaha, funkce a vybrané národní příklady* [online]. Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. [cit. 2016-01-25]. Dostupné z: <<http://www.msmt.cz/vzdelavani/dalsi-vzdelavani/obcanske-vzdelavani-dospelych>>.
- Kroupa, Daniel. 2012. „Pozvání k četbě Havlových esejů“. In Anna Freimanová (ed.). *Moc bezmocných a jiné eseje. Václav Havel*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., s. 12-40.

- Kučerová, Tereza (ed.). 2010. *Kdo jiný?* Praha: Člověk v tísni, o.p.s.
- Kundera, Milan. 1967. Nesamozřejmost národa [online]. *PWF.cz*. [cit. 2015-10-02]
Dostupné z: <<http://www.pwf.cz/cz/prazske-jaro/560.html>>.
- Kymlicka, Will. 2002. „Civil Society and Government“. In Nancy Rosenblum, Robert C. Post (eds.). *Civil Society and Government*. Princeton: Princeton University Press, s. 84-93.
- Lyons, Pat. 2014. *Adjectives of Democracy. Citizenship and Political Attitudes under Socialists and Liberal Democracy in the Czech Republic*. Praha: SLON.
- Marková, Ivana (ed.). 2004. *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Moree, Dana. 2013. *Učitelé na vlnách transformace. Kultura školy před rokem 1989 a po něm*. Praha: Karolinum.
- Možný, Ivo. 2009. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: Slon.
- Müller, Karel jr. 2002. *Češi a občanská společnost. Pojem, problémy, východiska*. Praha: Triton.
- Novák, Miroslav. 2013. „K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy: obecné problémy a česká specifika“. *Securitas imperii* [online]. 23 (2): 13-27. [cit. 2016-04-28].
Dostupné z: <<http://www.ustrcr.cz/data/pdf/publikace/securitas-imperii/no23/013-027.pdf>>.
- Otáhal, Milan. 2003. *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968-1989*. Praha: Dokořán.
- Palouš, Martin. 2012. „Slovo úvodem“. In Anna Freimanová (ed.). *Moc bezmocných a jiné eseje. Václav Havel*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., s. 6-10.
- Palouš, Martin. 2013. „Nemo ante mortem beatus esse dici potest“. In Anna Freimanová (ed.). *Příležitostný portrét Václava Havla*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., s. 8-12.
- Putna, Martin C. 2011. *Václav Havel. Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s.

- Putnam, Robert D. 1995. „Bowling Alone: America's Declining Social Capital“. *Journal of Democracy* 6 (1): 65-78.
- Rakušanová, Petra, Blanka Řeháková. 2006. *Participace, demokracie a občanství v evropském kontextu*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Rutová, Nina. 2011. *Havel v kostce*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s.
- Říchová, Blanka. 2000. *Přehled moderních politologických teorií*. Praha: Portál.
- Sartori, Giovanni. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Singerová, Kateřina. 2014. *Občanská angažovanost disidentek*. Nepublikovaná diplomová práce. Praha: FHS UK.
- Skovajsa, Marek a kol. 2010. *Občanský sektor*. Praha: Portál.
- Sokol, Jan. 1996. *Antropologie výchovy a vzdělávání* [online]. [cit. 2016-04-25] Dostupné z: <<http://www.jansokol.cz/2014/03/antropologie-vychovy-a-vzdelavani/>>.
- Sokol, Jan. 2013. „Muž, který naplnil Platonův sen“. In Anna Freimanová (ed.). *Příležitostný portrét Václava Havla*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., s. 36-43.
- Sztompka, Piotr. 1993. „Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies“. *Zeitschrift für Soziologie*, 22: 85-95.
- Šiklová, Jiřina. 2015. „Šedá zóna a budoucnost disentu v Československu“. In Vilém Prečan (ed.). *Kočka, která nikdy nespí II. The Cat Who Never Sleeps II*. Praha: James H. Ottaway, JR, s. 138-151.
- Švaříček, Roman, Klára Šed'ová a kol. 2007. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál.
- Tocqueville, A. de. 2000. *Demokracie v Americe*. Praha: Academia.
- Turner, Bryan S. 1990. „Outline of a Theory of Citizenship“. *Sociology* 24 (2): 189-217.
- Urban, Jan. 1997. „Upadne Charta 77 v zapomnění, nebo zůstane trvalou připomínkou mravní vzpoury?“. *Nová přítomnost* 2: 2-4.

Urban, Jan. 2009a. Útěk od zodpovědnosti aneb remonstrantský esej o české naději [online]. *Aktuálně.cz*. [cit. 2015-05-01] Dostupné z: <<http://blog.aktualne.cz/blogy/jan-urban.php?itemid=8180>>.

Urban, Jan. 2009b. Útěk od zodpovědnosti aneb remonstrantský esej o české naději (část druhá) [online]. *Aktuálně.cz*. [cit. 2015-05-01] Dostupné z: <<http://blog.aktualne.cz/blogy/jan-urban.php?itemid=8184>>.

Urban, Jan. 2009c. Útěk od zodpovědnosti aneb remonstrantský esej o české naději (část třetí) [online]. *Aktuálně.cz*. [cit. 2015-05-01] Dostupné z: <<http://blog.aktualne.cz/blogy/jan-urban.php?itemid=8196>>.

Urban, Jan. 2009d. Útěk od zodpovědnosti aneb remonstrantský esej o české naději (část čtvrtá) [online]. *Aktuálně.cz*. [cit. 2015-05-01] Dostupné z: <<http://blog.aktualne.cz/blogy/jan-urban.php?itemid=8224>>.

Vaněk, Miroslav, Pavel Urbášek (eds.). 2005. *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. I. Díl. Disent v období tzv. normalizace*. Praha: Prostor.

Vaněk, Miroslav (ed.). 2006. *Mocní? A bezmocní? Politické elity a dissent v období tzv. normalizace*. Praha: Prostor.

Vaněk, Miroslav (ed.). 2009. *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia.

Vávra, Martin. 2008. „Diskurz a diskurzivní analýza v sociologii“. In Jiří Šubrt (ed.). *Soudobá sociologie II: Teorie sociálního jednání a sociální struktury*. Praha: Karolinum, s. 204-221.

Vlachová, Klára, Tomáš Lebeda. 2006. „Aktivní občanství a spokojenost s demokracií v Evropě“. Sociologický ústav AV ČR, *Sociologický časopis* 42 (1): 11-34.

Vodrážka, Miroslav. 2013. „Totalita tu nebyla, tudíž si nezasluhuje ani poznámky pod čarou.“ *Securitas imperii* [online]. 23 (2): 126-142. [cit. 2016-04-28]. Dostupné z: <<http://www.ustrcr.cz/data/pdf/publikace/securitas-imperii/no23/12.6-142.pdf>>.

Vondra, Alexandr. 2013. „Proč se zrovna tento nešikovný muž stal autoritou opozice“. In Anna Freimanová (ed.). *Příležitostný portrét Václava Havla*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., s. 88-91.

VÚP. 2005. *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání – příloha upravující vzdělávání žáků s lehkým mentálním postižením* [online]. Praha: Výzkumný ústav pedagogický [cit. 2016-04-19]. Dostupné z: <<http://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/skolskareforma/ramcove-vzdelavaci-programy>>.

Wilson, Paul. 2013. „Neměl tak ostré lokty jako jeho oponenti“. In Anna Freimanová (ed.). *Příležitostný portrét Václava Havla*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., s. 188-193.

Žantovský, Michael. 2014. *Havel*. Praha: Argo.

Webové stránky

JSNŠ. 2016. *Co je to JSNŠ?* [online]. [cit. 2016-04-23]. Dostupné z: <https://www.jsns.cz/cz/article/6/O_jsns.html>.

Knihovna Václava Havla. 2016. *Soutěž o nejlepší studentský esej* [online]. [cit. 2016-04-02]. Dostupné z: <<http://www.vaclavhavel-library.org/cs/aktivity/studentsky-esej>>.

Knihovna Václava Havla. 2016. *Vzdělávací programy* [online]. [cit. 2016-04-02]. Dostupné z: <<http://www.vaclavhavel-library.org/cs/aktivity/vzdelavaci-programy>>.

MŠMT. 2016. *Rámcové vzdělávací programy* [online]. [cit. 2016-05-01]. Dostupné z: <<http://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/skolskareforma/ramcove-vzdelavaci-programy>>.

Pražské matky. 2016. *Poslání a cíle organizace* [online]. [cit. 2016-03-28]. Dostupné z: <<http://www.prazskematky.cz/o-nas/poslani-a-cile-organizace/>>.

Použité výzkumy

Dotazníkové šetření v roce 2014. 2014. Jeden svět na školách [online]. [cit. 2016-04-06]. Dostupné z: <https://www.jsns.cz/cz/news/5/Dotaznikove_setreni_v_roce_2014.html?news_id=304>.

Zpráva o dotazníkovém šetření na středních školách z roku 2014 včetně porovnání s rokem 2012 a 2009. 2014. Jeden svět na školách [online]. [cit. 2016-04-06]. Dostupné z: <https://www.jsns.cz/data/jsns/DOKUMENTY/DOTAZNIKOVE_SETRENI_STREDOSKOLACI_JSNS_2014.pdf>.

Dotazníkové šetření v roce 2015. 2015. Jeden svět na školách [online]. [cit. 2016-04-06]. Dostupné z: <https://www.jsns.cz/cz/news/5/Dotaznikove_setreni_v_roce_2015.html?news_id=312https://www.jsns.cz/data/jsns/PRUZKUMY_SETRENI/Vyzkum_rovne_prilezitosti_2015.pdf>

Občanská angažovanost 2015. 2015. Centrum občanského vzdělávání [online]. [cit. 2016-04-06]. Dostupné z: <<http://www.obcanskevzdelavani.cz/obcanska-angazovanost-2015-novy-vyzkum>>.

Zákony

Ústavní zákon č. 2/1993 Sb. ve znění ústavního zákona č. 162/1998 Sb., Listina základních práv a svobod [online]. [cit. 2016-04-18]. Dostupné z: <<http://www.psp.cz/docs/laws/listina.html>>.

Zákon č. 262/2011 Sb., o účastnících odboje a odporu proti komunismu [online]. [cit. 2016-01-26]. Dostupné z: <<http://www.vlada.cz/assets/ppov/eticka-komise-cr/dokumenty/sb262-2011.pdf>>.

Rozhovory

Rozhovor 1. Prof. Jan Sokol, Ph.D. CSc., proděkan pro vnější vztahy, *FHS UK*. Vedla Eva Sadílková 4. 5. 2015.

Rozhovor 2. Mgr. Jan Urban, novinář a pedagog. Vedla Eva Sadílková 18. 5. 2015.

Rozhovor 3. Mgr. Jan Urban, novinář a pedagog. Vedla Eva Sadílková 1. 10. 2015.

Dokumentární film

Náš Vašek – O moci bezmocných [dokument]. Režie Krystyna Krauze. Česká republika, Polsko. 2013 [vid. 2016-04-15]. Dostupné z: <<http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10484226213-nas-vasek-o-moci-bezmocnych/21256326383>>.

YouTube video

Knihovna Václava Havla, o.p.s. 2015. Studentský esej: Je v České republice místo pro lidi jiných kultur a náboženství? (16. 12. 2015). In *Youtube* [online video]. Zveřejněno 7. 1.

2016 [vid. 2016-04-14]. Dostupné z:
<<https://www.youtube.com/watch?v=yAXcjuCdXYc&feature=youtu.be>>.

Kroupa, Daniel. 2012. Václav Havel: Moc bezmocných a jiné eseje (5. 11. 2012). In *Youtube* [online video]. Zveřejněno 13. 11. 2012 [vid. 2016-04-14]. Dostupné z:
<<https://www.youtube.com/watch?v=QEfR7YMvwqo>>.

7. PŘÍLOHY

7.1 Seznam příloh

Příloha č. 1: *Otázky pro polostrukturovaný rozhovor*

Příloha č. 2: *Dotazník mapující koncept aktivního občanství u studentů*

Příloha č. 3: *Životopis Václava Havla*

7.1.1 Příloha č. 1: Otázky pro polostrukturovaný rozhovor

Co pro Vás osobně znamená, představuje aktivní občanství (AO)?

Co může AO spustit (které impulsy/prvotní impuls mohou motivovat k angažovanosti)? Z vlastní zkušenosti u Vás?

Souvisí podle Vás s AO i nějaká negativa?

Co podle Vás, jak Vy chápete, co AO znamenalo pro Václava Havla (VH)?

V čem je pro Vás osobně důležitý odkaz VH v otázce AO? Je-li důležitý?

V čem je odkaz VH důležitý pro dnešní dobu? Pro mládež? Pro budoucnost?

Co se v rámci odkazu VH snažíte v Knihovně Václava Havla (KnVH) (prostřednictvím svých programů) předávat mládeži/žákům a studentům? Stěžejní principy, myšlenky?

Jakým způsobem v KnVH vštěpujete mládeži/žákům a studentům odkaz VH k občanství?

Jakými metodami, pomocí jakých témat?

Jakým způsobem zjišťujete, jaký to má na studenty vliv? Lze to nějak pozorovat? Vidíte změny? Něco, co vás těší?

7.1.2 Příloha č. 2: Dotazník mapující koncept aktivního občanství u studentů

Milá studentko/milý studente,

ráda bych Tě požádala o vyplnění dotazníku pro mou diplomovou práci na téma občanství u Václava Havla. Dotazníky budou zpracovány hromadně a výsledky budou zcela ANONYMNÍ. Na otázky neexistují obecně správné nebo nesprávné odpovědi. Prosím, odpovídej tak, jak Ty sama/sám se domníváš, že věci jsou. Odpovídej prosím SAMOSTATNĚ – důležité jsou Tvé osobní názory, postoje a pocity.

Předem Ti moc děkuji za vyplnění dotazníku.

Eva Sadílková, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy

SEKCE A – CO PRO MĚ ZNAMENÁ OBČANSTVÍ

- 1) Jak chápeš, jak rozumíš slovnímu spojení „aktivní občanství“?
- 2) Prosím upřesni, s jakými vlastnostmi, slovy, jednáním, činy, situacemi se Ti aktivní občanství spojuje?
- 3) Kdy a jak se podle Tebe projevilo aktivní občanství v našich dějinách?
- 4) Jak se projevuje aktivní občanství v naší společnosti dnes?
- 5) Jak konkrétně Ty sám/sama se můžeš stát aktivním občanem/aktivní občankou?
- 6) Na základě toho, co ses dozvěděl/a na tomto kurzu – co podle Tebe znamenalo aktivní občanství pro V. Havla?
- 7) V čem konkrétně může být v otázce aktivního občanství Václav Havel a jeho odkaz (myšlenky, jednání, dílo) inspirativní pro Tebe a Tvé přátele?
- 8) V čem je důležitý odkaz Václava Havla pro dnešní dobu? A pro budoucnost?
- 9) Co se podle Tebe v rámci odkazu Václava Havla snaží Knihovna Václava Havla prostřednictvím tohoto kurzu (Havel v kostce) předávat žákům a studentům?

SEKCE B – NĚCO O MNĚ

10) *Životní úroveň své rodiny považuji za:* (zakroužkuj jednu odpověď)

- Velmi vysokou
- Spíše vysokou
- Střední
- Spíše nízkou
- Velmi nízkou

11) *Nejvyšší dosažené vzdělání rodičů je:* (zakroužkuj v každém sloupci jednu odpověď)

Matka

Otec

• ZŠ• Vyučena• SŠ s maturitou• VŠ	• ZŠ• Vyučen• SŠ s maturitou• VŠ

12) *Jsem:* (zakroužkuj jednu odpověď) Žena – Muž

13) *Kolik je mi let:* (zakroužkuj jednu odpověď) 11 – 12 – 13 – 14 – 15 – 16 – 17– 18

14) *Moje třída patří do následujícího typu školy:* (zakroužkuj jednu odpověď)

- Základní škola
- Gymnázium
- Střední odborná škola
- Odborné učiliště s maturitou
- Odborné učiliště bez maturity

15) *Napiš, do jakého ročníku chodíš:*

16) *Velikost města/obce, ve kterém bydlím, je:* (zakroužkuj jednu odpověď)

- Do 1000 obyvatel
- 1000-5000 obyvatel
- 5000-10000 obyvatel
- 10.000-100.000 obyvatel
- Nad 100.000 obyvatel

7.1.3 Příloha č. 3: Životopis Václava Havla

„Přes všechny různé role, (...) přes všechny proměny času jsem ale měl před očima osobnost stále stejnou. Přede mnou byl člověk, který si dokázal za všech, často nelehkých okolností uchovat svou lidskou identitu; který od počátku až do konce svého životního příběhu, se všemi svými úspěchy, ale i pády a kolapsy, dokázal zůstat sebou samým. (...) Co to vůbec obnáší zůstat sebou samým? Vnímám jsem Václava Havla (...) jako člověka, který se nebál vystoupit až tam, kde nepříjemně fíčí, a vystavit se s otevřeným hledím tvrdé realitě. Znovu jsem si uvědomil, že to byl právě Václav Havel, kdo se zasloužil více než kdokoliv jiný, (...) že český národ, přes všechno, čím v druhé polovině dvacátého století musel projít, ke své ztracené cti (a ke svobodě, můžeme dodávat od roku 1989) znovu přišel.“

(Palouš in Freimanová, 2013: 11-12)

Václav Havel (5. 10. 1936 Praha – 18. 12. 2011 Hrádeček), básník, spisovatel a dramatik, filozof a esejista, obhájce lidských práv, jeden z prvních mluvčích Charty 77, vězeň svědomí, vůdčí osobnost politických změn v listopadu 1989, československý a poté český prezident, světový politik, angažovaný občan. (Freimanová, 2013)

O Václavu Havlovi toho bylo mnoho napsáno a mnoho dalšího jistě přibude. Co je však to ono, co lidi k jeho osobnosti táhne, díky čemu se stal tento malý člověk velkým a co mu propůjčilo auru téměř až mesiánskou? Ve velkých věcech těžko se zavděčíte všem, říkával již Solón a tato pravda se dotýká i Václava Havla – pro někoho osoby obdivuhodné, pro někoho osoby zatracované, přesto však osoby českým dějinám nepostradatelné. Z předkládaného životopisu vzejde snad čtenáři ucelenější obraz člověka, jehož osobnost a myšlení byly ovlivňovány v průběhu jeho života mnoha zajímavými faktory a představí mu jej tak v jiné formě, než je na podobné práce zvykem. Tento obraz by měl pomoci lépe pochopit zázemí, z něhož vzešel Havlův apel k obraně lidské identity a převzetí vlastní zodpovědnosti za společenské dění, tedy k aktivnímu občanství.

Ke zmapování a vypořádání životního směřování Václava Havla jsem využila knihu prof. Martina C. Putny, knihu na toto téma jiné převyšující a výjimečnou v tom, s jakou důsledností, mírou detailu a šíří záběru život Václava Havla obsahuje. Přispívá k tomu zejména komplexní přístup, literární styl i osobitost jejího autora. Erazim Kohák tuto publikaci považuje za mimořádně významnou: *„Tato kniha představuje podle mého soudu zcela stěžejní počín v dosud většinou povrchním a často tendenčním myšlení o*

Václavu Havlovi.“ (Putna, 2011: přebal) Havlův portrét pak doplňují citace a úryvky z knih *Dálkový výslech* (Havel, 1990) a *Příležitostný portrét Václava Havla* (Freimanová, 2013).

Putna Havla uvádí coby tvůrčí osobnost vyjadřující se kontinuálně napříč žánry a obory. (Putna, 2011: 12) Na začátek, jednoduše řečeno, představuje Havel zosobněný symbol přechodu od komunismu ke svobodě a demokracii, historickou osobnost mimořádného významu, „český mýtus“. (Putna, 2011: 16-17) V českých kulturních dějinách sehrál roli průsečíku, „ve kterém se potkávaly a střetávaly rozmanité duchovní tradice, domácí i světové, prastaré i nejnovější. Podstata Havlovy osobnosti a tvořivosti“ spíše než iniciativní byla receptivní, tedy „přejímající a přetvářející různé ideje a směry do nové podoby“ prakticko-společensko-politicky aktualizované. (Putna, 2011: 12)

7.1.3.1 Rodina a její vliv

Přiblížení rodiny Václava Havla, smýšlení a směřování jejich jednotlivých členů, nám pomůže lépe si uvědomit, co a jakým způsobem se z ní obtisklo při formování do Václavovy svébytnosti, co a jak ho utvářelo, posouvalo, měnilo. „*Rodina Havlova totiž nebyla jen „obyčejnou“ rodinou bohatých podnikatelů, ale rodinou se svéráznými intelektuálními a duchovními zájmy, které se v rodině různými způsoby tradovaly – a jejichž stopy je užitečné si v díle Václava Havla uvědomovat.*“ (Putna, 2011: 27) Začít je proto žádoucí u osoby Pražanům dobře známé, u dědečka Václava, jenž do srdce Prahy vetknul secesní klenot a její velkou chloubu, Lucernu.

Václav Havel (1861-1921) podnikal ve stavebnictví a veřejnosti je znám právě pro vystavění pražského paláce Lucerna, centra moderního veřejného života. S tehdejší politickou scénou udržoval přátelské kontakty, zejména pak s mladočechy⁵⁵, liberálně a pokrokářsky orientovanou politickou stranou. Působil jako mecenáš a podporovatel tehdejší kulturní scény, mimo to se pustil i na pole osobní tvorby – pod pseudonymem Atom sepsal a vydal nábožensko-vědecko-filosofické dílo nazvané *Knih života* (dílo vydal v době, kdy česká společnost procházela procesem sekularizace a přikláněla se k proudům nového duchovního smýšlení na pomezí náboženství, filosofie a okultismu (Putna, 2011: 32-33) a hledala tak pro sebe alternativní religiozity. (Putna, 2011: 39)) Mezi oběma Václavy je zřetelná kontinuita v myšlení, ať už v odvržení materialistického výkladu světa a hledání duchovního řádu, v respektu vůči všem náboženským směrům či

⁵⁵ Národní stranou svobodomyslnou

ve vytváření kruhů myslitelů pro sdílení a objasňování různých témat a otázek. (Putna, 2011: 41)

Otec Václava a Ivana M. Havlových, **Ing. Václav Maria Havel** (1897-1979), byl český podnikatel, masarykovec, studentský aktivista a zednář. (Putna, 2011: 47) Potomek Václava Havla pokračoval v otcově odkazu a stal se podnikatelem ve stavebnictví, do krajinného rázu Prahy vtiskl funkcionalisticky vyvedenou barrandovskou vilovou čtvrt' a terasy. Na sklonku svého života sepsal memoáry nazvané příznačně *Mé vzpomínky*, které vznikly na žádost jeho synů. (Putna, 2011: 52) V nich vzpomíná doby vzrušených debat o potřebě náboženství ve věku jeho studentství, své pětileté předsednictví pražské odnože organizace YMCA, svých aktivit ve svobodném zednářství (Putna, 2011: 59-60) i to, jak jej pro jeho veřejné působení ovlivnila zkušenost stáže v USA. (Putna, 2011: 61)

V. M. Havel organizoval neveřejné skupiny intelektuálních či ekonomických elit, které měly být schopny posouvat společnost kupředu efektivněji než těžkopádné veřejné korporace a politické strany. Např. v Barrandovské skupině hrál Havel „*rolí organizátora, prostředníka a sjednotitele různosti názorové a politické – zase, jakoby tím vytvářeje model pro pozdější působení svého syna na kulturní, disidentské i politické scéně, pro synovo soustavné vytváření neoficiálních společenství, tvůrčích i vlivových.*“ (Putna, 2011: 61)

Na svého otce vzpomíná Václav Havel takto: „*(...) motorem otcovy práce (jako ostatně i dědovy) nebyla ona věhlasná kapitalistická touha po zisku a po nadhodnotě, ale prostě ryzí podnikavost, vůle něco tvořit. (...) můj otec byl prostě skvělý a hodný muž, přestože byl kapitalistou a buržoou.*“ (Havel, 1990: 8)

Božena Vavrečková, provdaná **Havlová** (1913-1970), studovala dějiny umění a své syny, i díky vlastní tvorbě, nadchla pro výtvarno. Maminka měla ambice chlapce dobře vychovat a vzdělat, kultivovat. „*(...) vliv matky byl v tom, že nás vedla k nějaké intelektuální vyspělosti, k elitě. (...) Velice později trpěla tím, že nám bylo zabráněno studovat.*“ (Ivan. M. Havel in Freimanová, 2013: 244 a 18) Její otec **Hugo Vavrečka** (1880-1952), děd Václava a Ivana z matčiny strany, vysoký úředník, novinář a diplomat, autor humoristických próz, měl na formování obou chlapců podstatný vliv: „*(...) intelektuálně nás hodně ovlivňoval dědeček Hugo Vavrečka, který byl všestranně nadaný, neuvěřitelně vzdělaný, dokonce měl i patenty v nukleární fyzice.*“ (Ivan. M. Havel in Freimanová, 2013: 19) Mladému Václavovi pak věnoval knihu Josefa Šafaříka *Sedm listů Melinovi*, díky čemuž se Šafařík a jeho dílo stali na dlouhou dobu zásadní filosofickou bází, ze které Havel čerpal. (Putna, 2011: 64) „*Kdybych měl ale mluvit o českých filozofech, kteří na mne měli nějaký vliv, musel bych na prvním místě jmenovat Josefa*

Šafaříka (...), jehož kniha Sedm listů Melinovi byla už v raném mládí mou osobní filozofickou biblí.“ (Havel, 1990: 21)

Miloš Havel (1899-1968), bratr Václava M. Havla, pokračoval v rodinné podnikatelské tradici a vybudoval Filmové továrny AB Barrandov. Jak říká o svém strýci sám Václav Havel, Miloš byl v období první republiky a protektorátu hlavním „filmovým magnátem“. (Havel, 1990) Miloš se však vymykal v rodinném myslitelském zaměření, neměl ambice na poli intelektuálním a duchovním, naopak, na rozdíl od svého, dá se říci až puritánského bratra, holdoval životnímu stylu prodchnutému bohémstvím. (Putna, 2011: 64)

Ivan M. Havel (1938) je synem Václava M. Havla a Boženy Havlové a mladším bratrem Václava Havla. Velký vliv na utváření obou bratrů měli, jak oba několikrát zdůraznili, právě rodiče. Matka chtěla, aby oba vystudovali vysokou školu (vzhledem k intelektuálnímu rodinnému zázemí), což však nebylo v době jejich dospívání dost dobře možné, nevzali je ani na gymnázium. Přesto se nakonec oba na vysoké školy dostali. Otec či dědeček pak chlapce seznamovali s intelektuální elitou tehdejší doby. Ivan byl technicky zaměřený a v technice velmi zdatný, zajímal se o vědu. V šedesátých letech se začal rozvíjet obor výpočetní techniky a zájem o kybernetiku jej zavedl na přelomu šedesátých a sedmdesátých let až do kalifornské Berkeley. Bratrova protirežimní činnost se však po jeho návratu z Ameriky odrazila i v jeho (pracovním) životě a postupně, přes omezování pracovních aktivit, byl ze zaměstnání vyloučen⁵⁶. Sám se aktivně podílel na vydávání samizdatů, pořádal vědecké a filozofické bytové semináře. V revolučním roce se angažoval jako člen *Koordináčního centra Občanského fóra*. Do roku 2008 vedl *Centrum pro teoretická studia UK*, kde dodnes působí. Aktuálně přednáší na MFF UK a je šéfredaktorem časopisu *Vesmír*, vydal několik vědecko-filozoficky zaměřených knih, a tyto obory jsou dodnes ve středu jeho zájmu. (Freimanová, 2013)

7.1.3.2 Václav Havel

Václav Havel (1936-2011) se narodil do rodiny buržoazního původu, rodiny bohaté a vlivné. Chlapcům se tak v dětství dostávalo odpovídající péče, čímž malý Václav „trpěl“. V porovnání s ostatními dětmi venkovského původu zakoušel (při navštěvování školy v místě havlovského venkovského sídla) kvůli svým výsadám (a tělesným

⁵⁶ Po návratu z USA byl nucen opustit Ústav využití výpočetní techniky, odkud přešel do Ústavu teorie informace a automatizace Československé akademie věd. Se vznikem Charty 77 je nucen opustit i ČSAV. (Ivan M. Havel in Freimanová, 2013: 346-347)

dispozicím) pocity ostrakizace a nedobrovolného nadřazení: „(Cítil jsem se) vyčleněn a oddělen, že jsem kolem sebe cítil určitou nedůvěru, určitý odstup (třídní nenávisť bych se to nazvat neodvážil), že jsem prostě věděl, že mezi mnou a mým okolím je jakási neviditelná zeď a že jsem se – což se může zdát paradoxní – cítil za touto zdí jaksi osamělý, méněcenný, ztracený, posmíváný. (...) Cítil jsem se zkrátka být „mimo“, vyřazen, svým povýšením ponížen.“ (Havel, 1990: 9) Domnívá se tak, že tato výchozí existenciální zkušenost se otiskla do jeho dalších životních etap, včetně té literární: „Co jiného totiž než pocit vyřazenosti umožňuje člověku lépe vidět absurditu světa i vlastní existence nebo – strážlivěji – jejich absurdní dimenzi?“ (Havel, 1990: 9-10) „(...) můj buržoazní původ (...) ve mně probudil (nebo přesněji: posílil) cosi jako sociální cit, totiž odpor k nezaslouženým výsadám, k nespravedlivým sociálním překradám (...), ke každému ponižování lidské důstojnosti.“ (Havel, 1990: 10-11)

7.1.3.3 Padesátá léta

Jak bylo několikrát výše zmíněno, rodina Havlova se díky svému postavení pohybovala v centru společenského dění, Václavův otec, strýc i děd se znali a stýkali s předními osobnostmi tehdejšího intelektuálního, politického i kulturního života, což mělo dopad i na oba chlapce. Havel potvrzuje: „Rodinnému prostředí ostatně za mnohé vděčím i docela přímo: vyrůstaje v ideovém prostředí masarykovského humanismu, (...) obklopen příslušnými knihami, měl jsem – co se duchovní orientace týče – dobré startovní podmínky.“ (Havel, 1990: 10) V padesátých letech dvacátého století, ve věku Havlova dospívání (zároveň v době, kdy rodina přišla o své postavení vinou politického převratu v zemi a byla za svou kapitalistickou orientaci perzekvována), nejen, že se začíná mladý Václav věnovat otázkám filosofie a náboženství, ale začíná se i literárně a intelektuálně projevovat. Konkrétně organizováním a přispíváním do literárně-politicko-filosofické skupiny *Šestatřicátníci*, okruhu sedmnáctiletých a podobně k životu přístupujících mladých lidí (šlo o pokus o „alternativní svobodný svět či alternativní kulturní elitu“ (Putna, 2011: 80-81)), jež jevili touhu svým projevem vymanit se z doby tehdejšího temna, těžkých padesátých stalinistických let. (Putna, 2011)

„(...) svět oficiální literatury mi byl cizí, nezajímal mne, posmíval jsem se mu a stokrát důležitější než někde publikovat bylo pro mne účastnit se dění, jehož symbolem byl Kolářův stůl ve Slávii.⁵⁷“ (Havel, 1990: 29) V druhé půli padesátých let, již jako

⁵⁷ Jiří Kolář, básník, literát, výtvarník, člen *Skupiny 42*, stálý host kavárny Slávie, kam mladý Havel s přáteli chodíval. S Kolářem se spřátelili, později tyto dvě generace začaly spolupracovat. (Havel, 1990: 27-28)

dvacetiletý, navázal „oficiální“ komunikaci s veřejnou, povolenou kulturou (časopis *Květen*) a v šedesátých letech do ní nakonec, již jako dramatik, úspěšně vstoupil. Skrze kulturu se následně dostal i do politiky. (Putna, 2011: 84) „*Padesátá léta byla pro mne tedy takovou zvláštní dobou, kdy jsem jaksi samovolně a zcela přirozeně vplynul mezi ty, kteří tehdy působili na pomezí dovoleného, ba častěji až za jeho hranicemi. Byl jsem mezi nimi doma dávno předtím, než jsem byl z veřejné kultury sám vytržen, a dokonce dávno předtím, než jsem se do ní dostal.*“ (Havel 1990: 29)

7.1.3.4 Šedesátá léta

Šedesátá léta se nesou v duchu diskuzí o demokraticko-levicové alternativě k nedemokraticko-despotické straně vládoucí v zemi. Havel se v té době zajímal o fenomén exilu – vycestoval do zahraničí (např. v roce 1968 do USA, kde s nadšením přihlížel velkým manifestacím) a navštívil několik exulantů (Zenkla, Peroutku, Tigrida, Voskovce ad.).⁵⁸ (Havel, 1990: 21) V této době se Havel umělecky posunul a počal se prosazovat coby autor absurdních dramát⁵⁹, zabydlen (nejprve jako jevištní technik, posléze jako dramaturg) na prknech *Divadla Na zábradlí* (pod patronátem Ivana Vyskočila, později Jana Grossmana). Zde se také setkává s Janem Patočkou, významným českým fenomenologickým filosofem, kterého na začátku šedesátých let do divadla přivedl Vyskočil. Patočka se u Havla zařadí po bok Šafaříka jako filosof, který podstatně ovlivní jeho vlastní filosofické smýšlení, ale i jako osobnost, která má pro něj především morální a symbolický význam. Proto si Havel Patočky velmi vážil. (Putna, 2011)

Nejen skrze své hry (jež mapují rozklad lidské identity a odcizování se sobě samým) se angažuje zejména na poli demokratizace společnosti, tedy spíše v boji o ni. Aktivity liberalizačních hnutí, ústících do tzv. *Pražského jara*, jsou násilně přerušeny srpnovou okupací vojsk Varšavské smlouvy. Literárně Havel působí v oficiálním *Svazu československých spisovatelů* (kde působí po boku reformně komunistických spisovatelů a kde poukazuje na nedemokratické zásahy státu do literatury) a v redakční radě několikrát zakázaného časopisu *Tvář*⁶⁰. V dubnu roku 1968 zakládá *Kruh nezávislých spisovatelů* a

⁵⁸ O exilu se pak chystal vydat knihu. (Havel, 1990: 21)

⁵⁹ „*Osobně se domnívám, že to je (absurdní divadlo) nejvýznamnější úkaz v divadelní kultuře dvacátého století, protože demonstruje soudobé lidství tak říkajíc v jeho „krizovosti“.* Ukazuje totiž lidství člověka, který ztratil základní metafyzické jistoty, zážitek absolutna, vztah k věčnosti, pocit smyslu. Čili: pevnou půdu pod nohama. Je to člověk, kterému se všechno hroutí, jehož svět se rozpadá, který tuší, že cosi nenávratně ztratil, není však schopen si svou situaci přiznat a skrývá se tudíž před ní.“ (Havel, 1990: 49)

⁶⁰ *Tvář* představovala „pokus o legálně vycházející „nemarxistický“ kulturní časopis.“ V něm se Václav Havel setkává s Jiřím Němcem a Ladislavem Hejránkem – ti budou v budoucnu v počátcích Charty patřit

v této době se stává členem i jiných nezávislých občanských iniciativ (např. *Koordinálního centra nezávislých organizací*). Po protiokupačních projevech byl z oficiální kulturní sféry vyloučen. Spolupodílel a zasazoval se o vytváření paralelních struktur ke strukturám oficiálním, struktur, které veřejně odmítaly a stavěly se proti politice tzv. normalizace, poukazujícím na porušování základních lidských práv a svobod (např. samizdatová *Edice Expedice*, podpisová akce *Deset bodů*, aktivity ústící do iniciativy *Charta 77*). (Putna, 2011)

„Rozhodující historické okamžiky (...) proměňovaly Havlovu prvotní spontánní sebezáchovnou političnost v političnost cílenou. Šedesátá léta dvacátého století (...) vedou Václava Havla již k přímým přesahům jeho tvorby a jednání do politiky. Jeho divadelní tvorba odhaluje prázdnotu politického jazyka režimu, jeho angažmá mezi spisovatelem usiluje o vyšší míru svobody tvůrčí, svobody názorů.“ (Dobrovský in Freimanová, 2013: 34)

7.1.3.5 Sedmdesátá léta

S nástupem politiky normalizace v sedmdesátých letech dvacátého století se společnost ocitá pod silným drobnohledem vládnoucí komunistické strany, jež je sama pod lupou Sovětského svazu. Uvolněná nálada plná očekávání a nadějí, prostupující šedesátými lety, se srpnem 1968 rozplynula, společnost byla sražena na kolena. Lidé se stáhli do sebe, uzavřeli se za zdmi svých bytů, chat a chalup⁶¹. Paralelním strukturám byla jejich existence ztěžována a znemožňována. I Havel se stahuje do soukromí, z hlavního proudu oficiální české kultury je totiž vyhoštěn. Přesunul se do Podkrkonoší na své venkovské sídlo, kde převážně psal a přijímal svoje přátele. V následných esejích a statích reflektuje kritický stav společnosti, stav, do kterého společnost dospěla násilně a manipulativně. Stav, kdy se člověk ve svém konání obává druhých, bojí se i sám před sebou, stav, kdy převládající komponentou utvářející společenské klima je strach a netečnost, paralýza.

„V téhle beznadějně situaci, kterou jsme se snažili zvládat každý sám pro sebe, nanejvýš s kroužkem kamarádů, Václav Havel zvedl hlavu a napsal dopis prezidentu Gustávu Husákovi⁶², kde kritizoval stav společnosti. Dopis neměl velký ohlas a mnozí jen kroutili hlavou: Proč píše zrovna jemu? Co od něho čeká? Oproti těm, kdo po

k jeho nejbližším spolupracovníkům. Němec jako prostředník k undergroundu, Hejdánek mimo jiné jako ten, který navrhne, že Charta by se měla opírat o Helsinské protokoly o lidských právech. (Putna, 2011: 135-136)

⁶¹ „(...) lidé se stáhli do sebe a přestali se zajímat o věci obecné. Začíná éra rezignované apatie a obsáhlé demoralizace, začíná éra šedivě totalitně konzumní každodennosti.“ (Havel, 1990: 105)

⁶² „Dopis z roku 1975 byl sice adresován prezidentovi, fakticky se ale obracel jinam. (...) Husáka tím jistě nemyslel, zato trosečníkům připomněl, že nejsou sami.“ (Sokol in Freimanová, 2013: 39)

osmašedesátém odněkud spadli, měl ovšem Havel velkou výhodu: neměl odkud spadnout, a i když ztratil spoustu autorských možností, nebyl zhrzený. (...) Nikde si nezadal a svou naději na lepší poměry také nezavěsil jen na „lidskou tvář“ reformního komunismu. Proto ji také nemusel odepsat.“ (Sokol in Freimanová, 2013: 39)

V roce 1975 tak sepsal „*Dopis Gustávu Husákovi, který kromě kritiky „reálného socialismu“ obsahoval už také náběhy k hlubší, až filosofující analýze.“ (Putna, 2011: 153). V eseji Moc bezmocných (1978) předložil „morálně-filosofický program pro aktuální české chartisty, ale i obecně srozumitelnou filosofii občanského disentu napříč politickými systémy.“ (Putna, 2011: 151) Havel se obával důsledků neosobní technické civilizace, často se jí ve svých dílech dotýkal a vyzýval k hledání a navrácení se k lidské autenticitě. (Putna, 2011: 153)*

Vlivem aktuální situace a hledání svého místa v ní se lidé s podobným osudem (spisovatelé, novináři, filosofové, historikové, teologové, aj.) setkávali v nové komunitě, komunitě vyhoštěnců, jež se stala základem počínajícímu disentu. (Putna, 2011: 144) Tak se rozvinula *Charta 77*, občanská iniciativa, společenství vyvěrající ze třech ideových proudů – setkali se v ní reformní komunisté, liberálové masarykovci i katoličtí a evangeličtí křesťané. (Putna, 2011: 156) Společně podepsali a rozšiřovali dokument apelující na dodržování lidských práv v Československu, k čemuž se Československý socialistický stát zavázal na konferenci KBSE v Helsinkách o dva roky dříve. V Chartě, vnitřně nesourodém uskupení, se odrážela ona ideová rozmanitost. Koexistovali tu vedle sebe bývalí komunisté i ti, kteří si s komunismem nijak nezadali. Tvůrci a intelektuálové, kteří byli v šedesátých letech součástí veřejné či oficiální kultury, ale následným utužením režimu z ní byli vytlačeni. Byla tu převaha levicově smýšlejících lidí, s příchodem normalizace však jejich přání „socialismu s lidskou tváří“ tvrdě narazilo. Své místo coby alternativu k rozplynutším se ideám levice pak v Chartě našlo i křesťanství, i proto, že bylo reprezentováno silnými, vzdělanými osobnostmi (např. Němec, Hejdánek, Zvěřina, Malý, Benda). (Putna, 2011: 162)

Nepsanou součástí Charty se stal i pronásledovaný československý (hudebně-literární) underground reprezentovaný kapelou *The Plastic People of the Universe*. Na rozdíl od chartistického jádra se underground nikdy nestal a nepokoušel být součástí veřejné kultury a státní mocí se odmítal jakkoliv zabývat. Existence společného nepřítele však skupiny donutila spolupracovat. Havel si následně underground velmi oblíbil. Měl pochopení pro jeho extravagantnost, sám byl (po strýci) bohémem, chápal jej však hlavně v podstatě jeho autenticity, ve smyslu bytostného zakoušení zvrácenosti doby a

vyrovnávání se s ní pomocí žitého i uměleckého vyjádření. Underground nevnímal jako uskupení osob a priori revoltujících a anarchizujících, naopak. Vnímal v jeho tvorbě tu pro mnohé skrytou čistotu, křehkost, víru, osobitou zbožnost, svědectví. (Putna, 2011)

Havel, stejně jako kdysi jeho otec, fungoval v Chartě jako prostředník, tmelící prvek a pomohl jí přečkat dlouhé období, ve kterém se potýkala jak s náročným pronásledováním vládnoucí mocí, tak sama se sebou. „*Václav Havel dokázal být skutečným svorníkem ideově nesmírně roztržitého disentu, který v sobě zahrnoval nejrůznější politické a myšlenkové proudy. Uměl nalézat společnou řeč s antikomunisty napravo i nalevo, s vlasatým undergroundem, který ze zásady pohrdal establishmentem, i s bývalými komunistickými ministry, kteří z establishmentu vzešli, ale po roce 1968 z něj byli vyloučeni, se ctihodnými filozofy i s bohémskými umělci, s křesťanskými laiky i s kněžími.*“ (Vondra in Freimanová, 2013: 90)

7.1.3.6 Osmdesátá léta

Na přelomu osmdesátých let, tedy v době, kdy je Havel několikrát zadržen a vězněn, začíná jeho mytizace, již rozdmýchává sám underground. Ten tak dává prvotně vzniknout kultu Václava Havla. Kult je svědectvím o roli, kterou Havel začíná hrát v prostředí nezávislé kultury. Není svědectvím o zbožnosti k Havlovi, ale o zbožnosti kolem Havla, jež ho staví téměř do centra komunity. Tento mýtus nabyde na objemu po zvolení Václava Havla prezidentem. (Putna, 2011: 176)

Havlova léta strávená ve vězení (1979-1983)⁶³ představují duchovní až existenciální zkoušku sebe sama. Havel byl vytržen z prostředí intelektuálně rozmanitého a pro něho toliko obohacujícího, přišel o svou aktivní a aktivizující roli ve společnosti a společenství chartistů a disidentů, nemohl psát. Jedinou možností sebevyjádření tak našel v dopisech, které mu bylo povoleno směřovat do ustaveného okruhu jeho nejbližších (manželka Olga, bratr Ivan, švagrová Květa). Postupem doby se z praktických informací o životě ve vězení a venku přenesl k filosofování a polemizování⁶⁴, v dopisech našel prostor k zachycení svých myšlenek týkajících se existence, spirituality, odpovědnosti ve světě a za svět, k pokládání si otázek týkajících se morálky, víry, smyslu bytí a naděje. Dopisy byly adresovány Olze, ale už od počátku je vnímal jako dílo hodné šíření a publikování. Místo Olgy se mu partnerem v dialogu stal bratr Ivan, který mu vnukával intelektuální

⁶³ Do vězení byl Havel odsouzen za podvracení republiky, čímž režim seznal jeho činnost ve *Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných*.

⁶⁴ Na konečnou formu a obsah dopisů měly rozhodující vliv i vězeňský řád a jeho cenzura. Více viz Havel, 1990.

podněty a zprostředkoval písemné spojení s filosofy (Radimem Paloušem a Zdeňkem Neubauerem). Nakonec nešlo ani tak o Ivana, protože dopisy z vězení „adresoval“ Havel všem těm tam venku. (Putna, 2011)

„Dopisy Olze črtají filosofickou etiku odpovědnosti pro vězení, pro disent – a obecněji pro dobu a společnost neetickou a neodpovědnou.“ (Putna, 2011: 184) To podstatné v nich je základní „filozofická zkušenost“, kterou dopisy vyjadřují. Dopisy Olze se stanou duchovně tím nejvážnějším, co dosud Havel napsal.⁶⁵ (Putna, 2011)

Havlovo období strávené ve vězení je prodchnuto existenciálním tázáním. Havel k filosofii tíhnul, měl ji rád, stala se jeho celoživotním zájmem a věnoval se jí od útlého mládí. Obklopoval se filosofy, četl podstatná filosofická díla a mnohé tak načerpal a převzal do své tvorby a svého myšlení. Jeho osobní zájem se obracel k filosofii fenomenologie a existencialismu: *„(...) myšlení Václava Havla obvykle bývá vztahováno ke „standardním“ filosofickým proudům, zejména k tradici fenomenologie a existencialismu. Je to pochopitelné vzhledem k tomu, jak nápadně Havel ve svých filosofujících textech mluví o Martinu Heideggerovi, Emanuelu Lévinasovi a Janu Patočkovi.“* Oni však byli profesionální, „katedroví“ filosofové, *„tvůrci originálních spekulativních systémů.“* Havel, ve srovnání s nimi je *„poučený amatér, který instrumentálně používá jejich pojmy a postupy pro své „praktické“, tj. etické a politické účely.“* (Putna, 2011: 11-12)

Duchovními otci v československém ranku se Havlovi stali, jak již bylo zmíněno, Josef Šafařík a Jan Patočka. Na Václava Havla však působilo v průběhu jeho života i mnoho jiných, nám skrytých (kulturních) proudů, které utvářely jeho myšlení. (Putna, 2011: 13) Za všechny lze stručně shrnout vliv zarytého ateisty Zdeňka Urbánka a stejně tak jiným náboženským postojům otevřeného katolíka Zdeňka Neubauera. (Putna, 2011: 241) *Vědecko-filosoficky* mu tak byli důležití, již zmiňovaní, Šafařík, bratr Ivan či Zdeněk Neubauer, *duchovně* ho obohacovali Jiří Němec, Ladislav Hejdlánek či Tomáš Halík a *žitý postoj* obdivoval u Ivana M. Jirouse, Petra Uhla a Václava Bendy. Havel těžil z toho, čím byl ve své intelektuální, duchovní i lidské zkušenosti ovlivňován a obohacován, přijímal od těch, kterými se obklopoval. (Putna, 2011)

„Václav Havel je příkladem osobnosti, která z pohledu intelektuální profesionality balancuje na hranici diletantství“ – svrchovaně však naplňuje koncept „člověka

⁶⁵ *„Vznikla z toho nakonec prazvláštní kniha, dodnes mi není jasné, co to vlastně je: soubor esejů? dokument? dokument o čem vlastně? o mně? o vězení? Kdysi mi to psaní po několik let zachraňovalo život a dávalo mu nějaký smysl; co to však může znamenat pro jiné a mimo vězeňský svět?“* (Havel, 1990: 133)

duchovního“, ve smyslu Patočkova „duchovního člověka“, člověka otevřeného novému poznání, připraveného „*podle poznaného jednat, i s nesením rizik*“ (na rozdíl od intelektuála, pouhého profesionála slov, řemeslníka, sofisty). Dle Putny lze Havlovo označení za „duchovního“ člověka chápat i jako člověka tematicky široce rozkročeného, mezioborově čerpajícího, „neodborného“ a neukotveného. (Putna, 2011: 14)

7.1.3.7 Sametová revoluce

Ve druhé polovině osmdesátých let vážnost Havlovy osobnosti vzrůstala. Překladem jeho her a podstatných textů (zejména děl *Dálkový výslech*, *Dopisy Olze*) nabyt většího uznání i v cizině. V zahraničí se tak stal nejznámějším představitelem neoficiální kultury a pro lidi ztělesňoval autoritu převážně intelektuální a morální, čehož si byl Havel dobře vědom. (Putna, 2011: 236)

Havlův mýtus umocnilo jeho další uvěznění na jaře revolučního roku, které sledovalo a reflektovalo čím dál víc lidí. Koncem osmdesátých let se dostal do povědomí širších kruhů „šedé zóny“, kdy lidem mimo jiné imponoval jeho rozvázný a umírněný styl jednání, v důležitých chvílích podtržený jeho rozhodností a pevností. V listopadu roku 1989 stanul Václav Havel v čele propuknuvších masových demonstrací proti stávajícímu politickému režimu. V následujících dnech zaujal vedoucí úlohu v revolučním dění, zejména v nově vzniklé občanské iniciativě *Občanské fórum*. Ta Havla následně nominovala jako svého kandidáta na novou hlavu státu, kterou se 29. 12. 1989 skutečně stal. (Putna, 2011)

7.1.3.8 Devadesátá léta

Když Havel do prezidentského úřadu nastupoval, měli jeho přátelé obavu, aby se v této roli neodcizil sám sobě. „*Havlovo prezidenství je ziskem pro národ – ale ztrátou pro něho samého, pro jeho přátele a pro tvorbu.*“ (Putna, 2011: 312) Sám Havel si byl vědom případných rizik prezidentského úřadu, zejména se obával ztráty soudnosti a sebereflexe. Přesto byl schopen neustále sám sebe, své myšlení a činy podrobovat drobnohledu a reflektovat svou „proměnu“. (Putna, 2011)

Coby nově zvolený československý demokratický prezident „dobývá“ západní svět, pro který představuje „obnovu řádu“, obrácení (či navrácení) dekomunizující se střední a východní Evropy na Západ. Po vzoru demokrata Masaryka⁶⁶ udává Havel vizi a cíl, ke

⁶⁶ Ač původem i osobnostně rozdílní (Masaryk pocházel z nejnižší společenské vrstvy, byl to rozvázný muž, intelektuál, v chování umírněný až puritán, kdežto Havel pocházel z vrstvy českých podnikatelů, a ač stejně

kterým má společnost směřovat a poukazuje na hlubší etické a duchovní základy, na nichž má být vystavěna. Intelektuální oporou jsou mu v počátečních demokratických letech spolupracovníci z Hradu – Pavel Tigrid, Karel Schwarzenberg, posléze Ivan Medek. (Putna, 2011: 279)

V této době také konečně vychází Havlovo ucelené dílo. Na vlastní tvorbu mu v prezidentském úřadě k jeho velké lítosti nezbývá čas. Havel využívá platformy novoročních projevů i projevů vedených při nejrůznějších příležitostech, rozhlasového pořadu *Hovory z Lán*, či publikace *Letní přemítání* k tomu, aby na spoluobčany nadále morálně působil v započatém reformujícím a demokratizujícím procesu. Využívá jich k reflektování stavu státu, ke sdílení svých názorů a k mravnímu apelu. „*Jak často se pravidelní posluchači mých Hovorů v Lánech dožadují toho, co by se dalo nazvat filosofickými či etickými úvahami. (...) Nikomu žádný konkrétní návod, jak čelit zlu ve svém okolí, nedávám a ani dávat nemohu – a přesto lidé chtějí slyšet, že slušnost a odvaha mají smysl, že je třeba v zápase se špinavostí i cosi riskovat.*“ (Havel in Putna, 2011: 282)

Se změnou režimu Havel usiloval o zapojení státu do podstatných světových institucí, zejména do NATO a Evropské unie. Ve sjednocené Evropě viděl východisko i cíl: „*Havel ji (Evropu) vždycky bral jako pospolitou politickou entitu, a v době, kdy nyní Evropa prochází zátěžovým testem vlastní integrity, je připomenutí Havlova jednoznačně proevropského postoje důležitým příspěvkem do debaty. Stejně jako fakt, že svoji zemi dovedl a další země inspiroval k tomu, aby vstoupily do Evropské unie.*“ (Wilson in Freimanová, 2013: 193)

Havlova osobnost i jeho mýtus však postupným vystřízlivěním společnosti z opojné euforie a jejím přivykáním si nové realitě ztrácí na síle, až nakonec prodělají obrat o 180 stupňů. Lidé si jej zbožštili, vynesli do nebes, načež mu začali vytýkat jeho slabosti a omylnost, byl přeci stále jen člověkem. Projektovali do něj vlastní touhy, které nemusel a nemohl všechny naplnit a to je zklamalo⁶⁷. (Putna, 2011)

tak intelektuál, po strýci byl hédonistou a bohémem, byl hravým, trochu dětinským a mírně teatrálním. (Putna, 2011)), názorově nelze přehlédnout podobnost mezi Masarykem a Havlem, pokud jde o trvalý zájem o tematické pomezí filosofie, náboženství a praktické etiky. Jak ukazují paměti Václava M. Havla, nejde jen o typovou analogii, ale o duchovní genealogii, kdy zprostředkujícím článkem byl Havlovi právě jeho otec. (Putna, 2011: 52-53)

⁶⁷ „*Přiznám se, že občas mám dokonce chuť zvolat: já nechci hrát buditelskou roli, chci dělat jen to, co má dělat každý spisovatel, totiž říkat pravdu! Nebo: naději nemůžete čekat pořád jen od nějakých jejích profesionálních dodavatelů, ale musíte ji najít především každý sám v sobě! Nebo: riskujte něco sami, já přeci nejsem vaším vykupitelem! Vždycky se ale v poslední chvíli zarazím, nezakřičím to, překousnu to v sobě a připomenu si, co mi říkal kdysi Patočka: skutečnou zkouškou člověka není, jak splní roli, kterou si sám vymyslel, ale jak splní roli, která mu byla osudem přisouzena.*“ (Havel, 1990: 66)

Havel je dehonestován, pošpiňován, lidé se od něj odvrací. Prvotně v souvislosti s rozpadem Československa, později vlivem sňatku s Dagmar Veškrnovou, podporou bombardování Bělehradu, ale i změnou myšlení společnosti, která namísto duchovního a mravního státu založeném na občanském základě začíná podporovat myšlenku státu nacionálního. Ve společnosti převládají materialistické tendence, k moci se dostávají velké politické strany. Jakožto ztělesnění tohoto směřování vstupuje v devadesátých letech do popředí Václav Klaus, ekonom, zakladatel *Občanské demokratické strany* (ODS), později ministr financí, mnohaletý premiér a dlouhodobý Havlův oponent a rival, který na svou stranu přimyká ty, kteří mají vůči Havlovi osobnosti či jeho politice výhrady. (Putna, 2011: 302) „*Přiznám se, že mě opravdu zraňuje hledání chyb a obviňování. Neprávem obviňujeme Boha za lidská selhání a jsme zvyklí obviňovat představitele své země za vše špatné, co se nám přihodí, jako kdyby neexistovala také naše zodpovědnost za druhé.*“ (Duka in Freimanová, 2013: 223-224)

Ve společnosti tak bujely a projevovaly se negativní aspekty politické dráhy Václava Havla – mediální útoky, vytvoření „antimýtu Havel“, krach všech „havlovských“ politických a společenských uskupení a v posledku i faktická prohra s Klausem. Světová scéna mu byla k jeho štěstí stále nakloněna a stále v něm viděla hrdinu a morální a intelektuální autoritu a také k němu tak přistupovala, což mu v tomto „bulvárním“ období bylo alespoň nějakou útěchou. (Putna, 2011)

Václav Havel byl z mravního úpadku české společnosti roztrpčen. Nejvíce však z jevu, jemuž ve stopách Václava Černého říkal „*čecháčkovství*“, tedy onoho omezeného provinciálního nacionalismu, zcela protikladného Havlovi představě o české společnosti - a naopak zcela souladného s představou jeho nástupce Václava Klause. Největší stesk na čecháčkovství byl obsažen v reflexích z posledních let jeho prezidenství. Čecháčkovství se stupňovalo tak, jak se neblaze homogenizovala česká společnost. Zmizeli z ní Židé, Němci, buržoazie i Slováci. Za protipříklad Havlovi sloužil model americké společnosti – společnosti mnohotvárné, otevřené, a přitom spontánně vlastenecké. (Putna, 2011: 318)

Postupem doby jeho prezidentování se na Havlovi podepisovala dlouhodobá únava (fyzicky z prodělaných nemocí, psychicky z praktik praktické politiky, z nezdaru jím podporovaných občanských iniciativ a z honu na jeho veřejný i soukromý život) a nedostatek času k soustavnější intelektuální práci a psaní, jež mu velmi chyběly. (Putna, 2011)

7.1.3.9 Postprezidenství

Dlouhá služba státu, která započala na konci roku 1989, skončila v únoru 2003 a v úřadu jej nahradil Václav Klaus. V postprezidentském období se věnoval autorské tvorbě (knižně vyšel rozhovor s Karlem Hvižd'alou nazvaný *Prosím stručně*⁶⁸, dopsal hru *Odcházení*, kterou následně i zfilmoval), a i nadále svou aktivní účastí podporoval fungování jím v devadesátých letech založené konference *Forum 2000* – projektu sloužícího k propojování světových osobností, komunitu profesně, intelektuálně, duchovensky a nábožensky obohacujících. Ve volbách opakovaně vyjádřil svou podporu *Straně zelených*⁶⁹. (Putna, 2011)

Václav Havel zemřel na své milované chalupě na Hrádečku u Trutnova, ve věku sedmdesáti pěti let, třetí prosincové neděle, pár dní před Vánoci roku 2011.

Hvižd'ala: „*Jste-li tak plný obav, zábran a otázek, míváte také někdy strach ze stáří a ze smrti?*“

Havel: „*Budete se divit, ale nemívám. O stáří sním jako o době odpočinku, kdy už nebude ode mne nic očekáváno, a na smrti mi vadí hlavně to, že mi zřejmě znemožní, abych viděl, jak to tady všechno pokračuje a dopadá* –“ (Havel, 1990: 64)

⁶⁸ Po *Dopisech Olze* je *Prosím stručně* druhou nejsilnější „duchovní“ knihou Václava Havla, knihou osobní a existenciální. (Putna, 2011: 320)

⁶⁹ Podporou Strany zelených se navrátil ke svému dávnému levicovému liberalismu, k instinktivní podpoře všeho protestujícího, nekonvenčního, alternativního, provokujícího. (Putna, 2011: 325)